

HUMANISME & ZINGEVING

**Onderzoeksprogramma
Universiteit voor Humanistiek
1997 t/m 1999**

Deze herziene versie van het onderzoeksprogramma is op 13 februari 1998 vastgesteld door het College van Bestuur met dien verstande dat het programma met terugwerkende kracht per 1 januari 1997 wordt ingevoerd.

© Universiteit voor Humanistiek, maart 1998

INHOUD

1 Inleiding.....	1
2 Humanisme, Zingeving, Levensbeschouwing (HZL).....	7
3 Humanisering, Zorg en Postmoderniteit (HZP).....	15
4 Kwalitatief Onderzoek en Humanistiek; Praktisch en Theoretisch (KOEHPT).....	23
Bijlage 1 Literatuur.....	27
Bijlage 2 Personele inzet	35
Bijlage 3 Adressen	41

Inleiding

Het onderzoeksprogramma van de Universiteit voor Humanistiek staat in het teken van de ontwikkeling van de humanistiek als multidisciplinaire menswetenschap. De humanistiek wordt gedefinieerd als de studie van het menselijk bestaan in het licht van humanistische tradities en gericht op zingevingsvragen. In deze nieuwe menswetenschap wordt het menselijk bestaan met andere woorden vanuit een specifieke invalshoek onderzocht, namelijk zingevingsvragen, en tegen een specifieke achtergrond, namelijk humanistische tradities. De humanistiek vormt bovendien een praktijkbetrokken menswetenschap. De zingevingprocessen die haar primaire object vormen worden niet om zichzelf wille bestudeerd, maar met het oog op het vergroten van de mogelijkheden voor zingeving en zinervaring op het niveau van het alledaagse bestaan. Dit betekent dat de maatschappelijke voorwaarden waaronder zingevingsvragen zich voordoen, in het bijzonder de daarmee verbonden vormen van culturele en institutionele uitsluiting en afsluiting, binnen de humanistiek een centrale plaats innemen. Tegen de achtergrond van humanistische tradities is de humanistiek in praktisch opzicht gericht op het vergroten van ruimte voor mensen om aan het woord te komen en gehoord te worden met betrekking tot datgene waar het hen in hun leven in de kern om gaat. Deze algemene missie van de humanistiek wordt in het onderzoeksprogramma *Humanisme en zingeving* geconcretiseerd en uitgewerkt. In de theorievorming en het onderzoek staan drie lijnen centraal:

- 1 *Humanisme, zingeving, levensbeschouwing*
- 2 *Humanisering, zorg en postmoderniteit*
- 3 *Kwalitatief onderzoek en humanistiek; praktisch en theoretisch*

De eerste lijn in het onderzoeksprogramma betreft een historische en systematisch-levensbeschouwelijke studie van Europees humanisme in verband met processen en kaders van zingeving, met bijzondere aandacht voor humanistische levensbeschouwing. De tweede lijn van het onderzoeksprogramma heeft betrekking op de relatie tussen zingeving en humanisering in de hedendaagse samenleving, zowel op het niveau van privé-relaties als binnen het kader van organisaties en instellingen, met bijzondere aandacht voor ethische vragen binnen de zorgsector. Vanwege de bijzondere betekenis van kwalitatief onderzoek voor de humanistiek wordt tenslotte binnen het onderzoeksprogramma apart aandacht besteed aan de theorie en de praktijk van kwalitatief onderzoek.

Hieronder worden deze drie lijnen iets verder uitgewerkt. Als achtergrond daarbij wordt eerst in algemene zin aangegeven wat binnen het kader van het programma onder humanisme en onder zingeving en hun verbinding binnen dit programma wordt verstaan.

Humanisme is in het kader van dit onderzoeksprogramma op twee verschillende manieren aan de orde. Enerzijds als een geheel van tradities die als *inspiratiebron* dienen voor de theorievorming en het onderzoek. Anderzijds als een veelzijdig

cultureel en maatschappelijk *verschijnsel*, dat binnen het programma bestudeerd en geanalyseerd wordt.

Het in de menswetenschappen meest bekende humanisme is waarschijnlijk het Renaissance-humanisme. Dit wordt gekenmerkt door zijn oriëntatie op de oude Romeinse en Griekse voorbeelden van menselijke vorming en zelfontplooiing ('humanitas', 'paideia' en 'philanthropía' gecombineerd), met name in literaire kunst, moraal, politiek en geschiedschrijving. Dit Renaissance-humanisme functioneert binnen het programma als inspiratiebron voor het verhelderen van hedendaagse oriëntatievragen. Daarnaast bestaan echter andere humanismen. De achttiende-eeuwse Verlichting en haar negentiende-eeuwse vervolg zorgden er niet alleen voor dat het Renaissance-humanisme met zijn nadruk op individuele ontplooiing en op moraal, politiek en kunst ingrijpend van karakter veranderde. Ze resulteerden in een nieuw type humanisme dat als hoofdkenmerk heeft: vrijmoedige kritiek op de godsdienst in naam van de menselijke rede en ervaring, leidend tot open en ondogmatische vormen van godsdienst, tot agnosticisme of tot atheïsme, alle drie opgevat als een zingevingskader dat een levensvatbaar en waardevol alternatief biedt voor traditionele, door kerkelijke leerstelling gekenmerkte christelijke godsdienst.

In wijsgerige uiteenzettingen heeft 'humanisme' nog meer betekenissen. De meeste daarvan verwijzen op een of andere manier naar de waardigheid van de mens die tot uiting komt in redelijkheid, vrijheid of mensenrechten, of ze hebben als centraal thema de natuur van de mens als wezen met specifieke mogelijkheden en beperkingen. In het bijzonder in het twintigste-eeuwse Oost-Europa raakte humanisme geassocieerd met marxisme (en zelfs stalinisme), maar ook met de revisie van en het verzet tegen het 'orthodoxe' marxisme. Heden ten dage staan de betekenis en de beperkingen van het humanisme onder meer ter discussie in het kader van het modernisme-postmodernisme debat. Vanwege deze verstrengeling met centrale maatschappelijke en culturele vragen hebben debatten rond het humanisme soms een duidelijke politieke en normatieve lading.

Datzelfde geldt tot op zekere hoogte voor de discussies rond zingeving en zingevingsmogelijkheden, zowel op academisch niveau als in wijder verband. Deze normatieve lading hangt samen met het 'dubbelkarakter' van zingevingsprocessen. Vanuit het gezichtspunt van individuen vormt zingeving enerzijds een fundamentele *behoefte*, waaraan voldaan moet worden om een bevredigend, menswaardig bestaan te kunnen leiden. Vanuit het gezichtspunt van gemeenschappen en samenlevingen vormt zingeving anderzijds een fundamentele *noodzaak* voor de instandhouding van de sociale cohesie, met name in de vorm van een gemeenschappelijke geschiedenis en de daarmee verbonden normen, waarden en conflicten en een gemeenschappelijk toekomstperspectief. Zingevingsprocessen kunnen zodoende gezien worden als het snijvlak van individuele bestaansprojecten en culturele, maatschappelijke en politiek-economische ontwikkelingen. Voor hun bestudering is een multidisciplinaire benadering dan ook het meest geëigend.

Tegen deze achtergrond kan nu de verhouding tussen humanisme en zingeving zoals die in dit programma in algemene zin aan de orde is als volgt worden omschreven. Enerzijds wordt in het programma onderzocht hoe humanisme zich als zingevingskader ontwikkeld heeft en daadwerkelijk functioneert. Anderzijds wordt nagegaan of en hoe humanistische tradities als inspiratiebron kunnen dienen bij het

zoeken naar adequatere manieren van omgang met actuele zingevingsvragen op persoonlijk en maatschappelijk niveau. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar feministische perspectieven ten aanzien van gelijkwaardigheid, emancipatie en ruimte voor verschil.

Het multidisciplinaire onderzoek dat vanuit deze twee invalshoeken wordt gedaan, draagt zodoende ook bij aan de verdere ontwikkeling en uitbouw van de humanistiek als nieuwe, praktijkbetrokken multidiscipliene. Die uitbouw vindt niet in isolement plaats maar krijgt mede gestalte in het kader van samenwerkingverbanden met onderzoekers van andere universiteiten. Met het oog daarop participeert de Universiteit voor Humanistiek ondermeer in de Onderzoekschool Ethiek.

Bij de uitwerking van deze algemene inzet van het programma dienen de eerder genoemde drie lijnen als leidraad. Die lijnen kunnen als volgt nader omschreven worden.

1.1 Humanisme, zingeving, levensbeschouwing

Mogelijkheden en processen van zingeving en zinervaring worden in de humanistiek bestudeerd tegen de achtergrond van humanistische tradities. Humanisme is een veelzijdig cultureel verschijnsel dat zich historisch gezien in een groot aantal verschillende vormen en tradities manifesteert. Vanwege de verworteling van de humanistiek in het Nederlands humanisme, vanwege de grote historische en culturele betekenis van het Europese humanisme en tenslotte vanwege de noodzaak tot een zekere inperking, is binnen het programma gekozen voor een toespitsing op de studie van het Europese humanisme in verband met processen en kaders van zingeving. Bijzondere aandacht wordt daarbij besteed aan het humanisme als levensbeschouwing, dat wil zeggen als een bewust, expliciet en systematisch uitgewerkt zingevingskader. Binnen het eerste deelprogramma *Humanisme, zingeving, levensbeschouwing*, worden zodoende drie projecten onderscheiden:

- 1 *Humanisme*, waarin het accent ligt op historisch onderzoek naar het humanisme in verband met zingeving;
- 2 *Zingeving*, waarin het accent ligt op (empirisch sociaal-wetenschappelijk) onderzoek van zingevingsprocessen en zingevingspraktijken
- 3 *Levensbeschouwing*, waarin het accent ligt op onderzoek van levensbeschouwingen, met name humanisme, als min of meer uitgewerkte en coherente zingevingskaders

1.2 Humanisering, zorg en postmoderniteit

De verhouding tussen humanisme en zingeving die in het onderzoeksprogramma centraal staat wordt niet alleen bestudeerd vanuit de invalshoek van (Europees) humanisme als zingevingskader, maar ook vanuit de vraag hoe mogelijkheden voor zingeving in de hedendaagse samenleving *vergroot* kunnen worden middels processen van verdergaande *humanisering*. De leidende gedachte is hier dat zingevings-

mogelijkheden intern samenhangen met humanisering in de zin van het versterken van de openheid, de gelijkwaardigheid en het reflexieve gehalte van de relaties waarbinnen individuen zin proberen te geven aan hun ervaringen en hun bestaan. De centrale vraag in dit deelprogramma luidt dan hoe onder laatmoderne of postmoderne culturele maatschappelijke omstandigheden op persoonlijk niveau en langs professionele wegen bijgedragen kan worden aan de zingevingsmogelijkheden door humanisering. Daarbij wordt met name aandacht besteed aan ethische vragen in de zorgsector.

Zowel het begrip ethiek als het begrip zorg worden in brede zin verstaan. Het begrip ethiek verwijst niet alleen naar de bestansethiek van individuen maar ook naar het ethische gehalte van professionele praktijken en de ethische breed opgevat: in de eerste plaats verwijst het naar een belangrijk maatschappelijk domein waarbinnen zich acute zingevingsproblemen, ethische dilemma's en beleidsvragen voordoen; in de tweede plaats verwijst dit begrip ook naar een specifieke, ethisch geladen menselijke handelingsvorm, naar de zorgende bekommernis om personen, relaties en omgevingen die er voor de betrokkenen echt toe doen, inclusief de zorg voor zichzelf. In aansluiting op het onderzoek naar het ethische gehalte van professionele praktijken en mede in het licht van de beroepspraktijk van humanistici, wordt in dit deelprogramma expliciet aandacht besteed aan het begrip *raad*, met name de vraag naar mogelijkheden en dilemma's van raad als professionele, normatief geladen activiteit.

De vragen rond humanisering en zorg die in het deelprogramma centraal staan worden mede gethematiseerd tegen de achtergrond van cultuurfilosofische analyses van macro-sociale randvoorwaarden en culturele ontwikkelingen. Als zoeklichtbegrip dient daarbij de notie *postmoderne individualiteit*, als aanduiding van de specifieke culturele en economische voorwaarden waaronder hedendaagse mannen en vrouwen zich genoopt zien reflexief de zin en samenhang van hun leven te articuleren. Verschillende vormen van uitsluiting, discriminatie en marginalisering spelen daarbij een grote rol. Daarom wordt tenslotte binnen dit deelprogramma onderzoek gedaan naar vragen rond *emancipatie en burgerschap* met betrekking tot gemarginaliseerde groepen. Speciale aandacht wordt daarbij besteed aan vragen rond 'empowerment' van mensen met een chronische ziekte en/of handicap en mensen met een psychiatrische diagnose.

Tegen deze achtergrond is het onderzoek binnen dit deelprogramma ondergebracht in de volgende vier projecten:

- 1 *Ethiek van de zorg en theorie van zorg en verzorgingsstaat*
- 2 *Zingeving en postmoderniteit*
- 3 *Raad en begeleiding*
- 4 *Uitsluiting, empowerment en burgerschap*

1.3 Kwalitatief onderzoek en humanistiek, praktisch en theoretisch

Het derde gebied tenslotte waarop binnen dit onderzoeksprogramma wordt gewerkt aan de ontwikkeling van de humanistiek als multidisciplinaire, praktijkgerichte menswetenschap wordt gevormd door de theorie en de praktijk van kwalitatief onderzoek. Hoewel kwalitatief onderzoek zeker niet de enige vorm van onderzoek

belichaamt die voor de humanistiek relevant is, bezit kwalitatief onderzoek desalniettemin een bijzondere betekenis voor de verdere ontwikkeling en uitbouw van de humanistiek. Die bijzondere betekenis gaat in de eerste plaats terug op het feit dat kwalitatief onderzoek bijzonder geschikt is voor wetenschappelijk onderzoek naar zingevingsvragen, omdat kwalitatieve onderzoeksbenaderingen toegang bieden tot de eigen beleving, het 'verhaal' en het referentiekader van de betrokkenen.

In de tweede plaats vertoont de nadruk die in kwalitatief onderzoek veelal gelegd wordt op openheid en gelijkwaardige communicatie een interne verwantschap met de humaniserende intenties die voor de humanistiek mede maatgevend zijn: kwalitatieve onderzoeksmethoden bieden de mogelijkheid in het onderzoek aan deze intenties performatief gestalte te geven. Het gebruik en de onderbouwing van kwalitatieve onderzoeksmethoden in het kader van de verdere ontwikkeling van de humanistiek roept specifieke theoretische, methodologische en praktische vragen op. Het derde deelprogramma is gewijd aan de exploratie en beantwoording van die vragen, middels de volgende twee projecten:

- 1 *Praktisch: Methodologie-ontwikkeling*
- 2 *Theoretisch: Meta-methodologische en wetenschapstheoretische reflectie*

Humanisme, Zingeving, Levensbeschouwing (HZL)

2.1 Omschrijving van het deelprogramma

Onderzoek naar humanisme ('humanistische tradities') en zingeving ('de zin van het leven', 'ervaringen van zin') is een kernactiviteit van de Universiteit voor Humanistiek. Het levensbeschouwelijk humanisme ligt ten grondslag aan de erkenning van de Universiteit voor Humanistiek als bijzondere universiteit.

Het onderzoeksprogramma 'Humanisme, Zingeving, Levensbeschouwing' (ook: HZL of 'Humanism, Meanings of Life, Worldviews') heeft als ondertitel: 'Europees *humanisme* in verband met processen, kaders, mogelijkheden en problemen van *zingeving*, met bijzondere aandacht voor humanistische *levensbeschouwing* als zingevingskader: geschiedschrijving, empirisch onderzoek, wijsgerige reflectie'.

In 'Humanisme, Zingeving, Levensbeschouwing' wordt *humanisme* - in verband met zingeving - bestudeerd als een veelzijdig cultureel verschijnsel. In HZL gaat het om Europees humanisme. De geschiedenis van het Europese humanisme, het Renaissance-humanisme uitgezonderd, is nog nauwelijks onderzocht. De verhouding van humanisme tot Verlichting en Romantiek is bijvoorbeeld nog verre van duidelijk. Verder bevindt het Europese humanisme zich na de val van het communisme (gesymboliseerd door de val van de Berlijnse muur, november 1989) en de versnelling van het Europese integratieproces (gesymboliseerd door het Verdrag van Maastricht, december 1991) in een situatie die tal van nieuwe vragen oproept, naast politieke en economische zeker ook culturele. Dat het onderzoek in HZL zich concentreert op Europa betekent niet dat er geen onderzoek gedaan kan worden naar humanisme, zingeving en levensbeschouwing buiten Europa, maar wel dat, als dit gebeurt, dit steeds op comparatieve wijze in verband wordt gebracht met Europese verschijningsvormen. Hierbij moet overigens worden beseft, dat zingevingskaders die vaak nog als buiten-Europees worden gedacht (islam, hindoeïsme, boeddhisme), uitdrukkelijk in Europa aanwezig zijn.

Zingeving wordt wel gezien als de meest fundamentele behoefte van het menselijk bestaan.¹ Ook al kunnen mensen wellicht in leven blijven zonder zin aan hun leven te geven, in HZL wordt ervan uitgegaan dat zij in ieder geval een bijzonder sterke behoefte hebben om dat wel te doen. De *behoefte aan zingeving* wordt door Baumeister² uitgesplitst in vier afzonderlijke behoeften: (a) de behoefte aan een doel in het leven, anders gezegd: de behoefte om de huidige levenswijze te interpreteren in relatie tot een gewenste objectieve of subjectieve toestand in de toekomst; (b) de behoefte aan een leven dat positieve waarde heeft, anders gezegd: de behoefte aan een gerechtvaardigd gevoel dat het huidige en vroegere leven moreel gezien juist en goed is (geweest); (c)

¹Van Praag (1978: 236).

²Baumeister (1991: 29-57).

de behoefte aan enige beheersing van het eigen leven en van het gebeuren dat men om zich heen waarneemt, anders gezegd: de behoefte om te voelen dat het wat uitmaakt dat men er is, dat men enige capaciteiten en mogelijkheden heeft om doelen en waarden dichterbij te brengen;

(d) de behoefte aan het gevoel dat men zelf-respect en respect van anderen verdient, een behoefte die zich in de praktijk gewoonlijk vertaalt in de behoefte zich op enig vlak superieur te voelen aan anderen.

Zingeving is, evenals humanisme, een gecompliceerd verschijnsel. Vanuit een sociaal-psychologisch perspectief waarin ook Baumeisters zingevingbehoefte kunnen worden herkend, wordt zingeving door J. van der Lans gedefinieerd als 'het complex van cognitieve en evaluatieve processen, die bij het individu plaatsvinden bij diens interactie met de omgeving en die resulteren in motivationele betrokkenheid en psychisch welbevinden'.³ Cognitieve processen verwijzen naar oriëntatie met behulp van een beschrijvend, verklarend en richtinggevend mens- en wereldbeeld (inclusief eventueel een beeld van God of goden), evaluatieve processen verwijzen naar normatieve oordelen, naar een waardensysteem en een ideaal zelfbeeld. Uiteraard is het vaak zo dat mens- en wereldbeeld, waardensysteem en zelfbeeld slechts fragmentarisch aanwezig zijn en eerder door een ander worden ge(re)construeerd dan bewust door de betrokkene beleefd.

Zingevingprocessen vinden altijd in een *individu* plaats, maar ze hebben uitdrukkelijk ook een *sociaal of collectief* aspect.

'Bij het zingeven aan allerlei alledaagse situaties, maar ook in niet-alledaagse kritieke omstandigheden maken mensen spontaan gebruik van culturele modellen: handelingsmodellen in de vorm van gedragscodes, en duidingsmodellen die vastgelegd zijn als het wereldbeeld. De cultuur is daarmee de belangrijkste zingevingbron. Zij modelleert ons denken, onze gevoelens en waarden.'⁴

Het sociale of collectieve aspect aan zingeving is niet alleen ideologisch-cultureel van aard, maar daarnaast ook maatschappelijk, politiek en economisch. Belangrijke voorbeelden van sociale ontwikkelingen die een sterk stempel drukken op de wijze waarop hedendaagse individuen zin geven aan of in hun leven, zijn de volgende: secularisatie, meer instrumentele levenshouding, individualisering en privatisering, toenemend cultureel pluralisme, afnemend gezag van levensbeschouwelijke experts en genootschappen, grotere nadruk op individuele zelfontplooiing, veranderende maatschappelijke positie van vrouwen, duidelijk zichtbaar worden van door de mens gepleegde rooibouw op de natuur, economische en culturele globalisering.⁵ Deze ontwikkelingen versterken elkaar soms, soms werken ze elkaar tegen. Ten slotte is het waarschijnlijk dat zingeving nog op een andere manier een collectief aspect heeft. Men kan twisten over het relatieve belang hiervan, maar de manier waarop mensen

3Van der Lans (1992: 12).

4Van der Lans (1992: 13).

5Zie bijv. De Valk (1982), Mannheim (1980, oorspr. 1940) en Chadwick (1990, oorspr. 1975).

zingeven verwijst praktisch zeker ook naar aan alle mensen gemeenschappelijke en in die zin universele, antropologische basisstructuren. Gegeven de factoren die bij zingeving een rol spelen of kunnen spelen, wordt er in HZL vanuit gegaan, dat het in het onderzoek naar zingeving onvruchtbaar is de benadering vanuit het individu los te maken en af te zonderen van de benadering vanuit sociale omgeving,

maatschappelijke ontwikkelingen, collectieve patronen of universeel-antropologisch substraten.⁶

In verband met het voorgaande moet ook gesteld worden, dat de *historische context* waarbinnen in Europa zingevingvragen worden gesteld, van groot belang is.

Illustratief is het volgende citaat:

'Modern life offers people a wealth of some forms of meaning, but it doesn't offer clear guidance about fundamental values. This "value gap", as I shall call it, is the single biggest problem for the modern Western individual in making life meaningful. A major part of the modern response to this value gap is to elevate selfhood and the cultivation of identity into basic, compelling values. But if we rely on the quest for identity and self-knowledge to give life meaning, we make ourselves vulnerable to death in an almost unprecedented way. The self comes to an end in death, and it ceases to give value. Thus, death takes away not only our life but also what gave it value. In contrast, our ancestors typically drew comfort from values that would outlive them.'⁷

Men kan zelfs stellen, dat niet alleen de antwoorden op zingevingvragen historisch bepaald zijn, maar dat ook het met nadruk stellen van zingevingvragen een historisch verschijnsel is, en wel uit de tweede helft van de negentiende en vooral uit de twintigste eeuw.⁸ Het onderzoek binnen HZL wordt verricht in het bewustzijn van mogelijke bepaaldheid door historische context. Het onderzoeksprogramma HZL beperkt zich in zijn algemeenheid echter niet tot een bepaalde historische periode of tot historische vraagstellingen. Het programma bevat nadrukkelijk ook een systematisch-levensbeschouwelijke component.

'Wie angstig op zoek gaat naar de "zin van het bestaan", maakt het zichzelf al bij voorbaat moeilijk, zo niet onmogelijk. In de meeste gevallen "treft men zichzelf aan" in een velen omspannende onderneming, die bij nadere reflectie zinvol kan blijken te zijn.⁹ Ervaringen van zin zijn 'niet te organiseren of te produceren, ze overkomen je (of juist niet), ze blijken afhankelijk van of tonen iets dat de mens niet zelf in de greep heeft en dat in die zin transcendent is ten opzichte van hem.'¹⁰ *Transcendentie* wordt hier niet opgevat als noodzakelijk verwijzend naar een 'bestaan' van het transcendente, een transcendent wezen, God of het Absolute.¹¹ Invoeging in een omvattender, zinrijk geheel valt ook niet zonder meer samen met invoeging in een laatste, alomvattend en

6Alleen al *Mind, Self, and Society* van George Herbert Mead toont aan hoe moeilijk en onverstandig een dergelijke 'apartheidspolitiek' zou zijn.

7Baumeister (1991: 6). Een cursivering van Baumeister is hier weggelaten. Zie ook Pos (1946) en Ter Borg (1995: 31-37).

8Van der Wal (1996: 33).

9Van Asperen (1993: 182-183).

10Van Belzen (1996: 2). Zie ook Burms en De Dijn (1986).

11Zie ook Stoker (1996).

absoluut geheel. Het gaat er hier alleen om naar voren te halen, dat HZL het uitgangspunt hanteert dat zinervaring een heteronoom aspect heeft.

Zinervaring laat een grens zien aan de menselijke zelfbeschikking. 'Zingeving' in de titel van het onderzoeksprogramma is dus niet bedoeld in een de menselijke autonomie overdrijvende betekenis. Van Belzen is van mening, dat de psychologie en elke andere vakwetenschap ongeloofwaardig wordt, wanneer ze zich laat verleiden tot het doen van inhoudelijke uitspraken over 'zin'. Leidraad bij het onderzoek in het kader van het programma HZL is, dat het in een aantal vormen en fasen van (vooral empirisch) onderzoek waardevol is de door Van Belzen aanbevolen afstandhoudende objectivering in acht te nemen, maar ook dat er vormen en fasen van (vaak wijsgerig getint) onderzoek zijn waarin de onderzoeker juist ongeloofwaardig wordt, als hij zich niet tevens normatief opstelt en niet met beargumenteerde waarderingen komt. Als de aard van het onderzoek binnen HZL wordt aangeduid met de uitdrukkingen geschiedschrijving, empirisch onderzoek en wijsgerige reflectie, dan verwijst dit zeker in het laatste geval ook naar *normatieve stellingname*, naar kritiek op waarneembare ontwikkelingen en bestaande structuren en, zo mogelijk, naar het openen van nieuwe, inspirerende perspectieven.

Ervaringen van zin verwijzen niet alleen naar iets dat de mens niet zelf in de greep heeft en dat in die zin transcendent is ten opzichte van hem, ze zijn vaak ook *moeilijk te objectiveren en in taal te vatten*. Het is zeker dat verschillende aspecten van humanisme, zingeving en levensbeschouwing zich met vrucht wetenschappelijk laten bestuderen, maar het is niet zeker dat dat voor alle aspecten geldt.¹² Onderzoek in het kader van HZL kan aanlopen tegen de grenzen van objectiverende taal en wetenschap, en de onderzoeker kan dan genoodzaakt worden te reflecteren op wetenschapsopvattingen en op bijvoorbeeld de verhouding van *kunst en wetenschap*. Dit laatste is des te belangrijker, omdat in de beroepspraktijk van humanistici wetenschap en kunst beide - uiteraard op verschillende wijze - als hulpbron kunnen fungeren.

Niet alleen het onderzoek naar zingeving, ook maatschappelijke discussies over zingevingskaders en levensbeschouwingen geven herhaaldelijk aanleiding tot *wetenschapsfilosofische debatten*. Uitgangspunt in dergelijke debatten is voor HZL, dat - vanwege hun ontologische en normatieve dimensie - zingevingskaders en levensbeschouwingen niet te bewijzen noch te weerleggen zijn, maar dat er in veel gevallen en contexten wel degelijk met argumenten over te discussiëren valt.¹³

Soms wordt *alledaagse* zingeving onderscheiden van *levensbeschouwelijke* zingeving.¹⁴ Alledaagse zingeving verwijst enerzijds naar onbewuste en prereflexieve processen, anderzijds naar motivationele betrokkenheid bij activiteiten en/of doelstellingen zoals

¹²Zie bijv. Coenen (1997).

¹³H.J. Pos (zie Derkx, 1994: 278-311, 435-436), Popper (1958) en Elders (1992: 8-10).

¹⁴Van der Lans (1992: 9, 12).

persoonlijke relaties, werk, opvoeding, enz. Tot het expliciet stellen van zingevingsvragen komt het dikwijls pas zodra de zinbeleving stagneert en problematisch wordt, en zodra de alledaagse, praktisch vanzelfsprekende zingevingsbronnen niet meer voldoen.¹⁵

Wanneer bij het zoeken naar antwoorden op zingevingsvragen mensen een beroep doen op godsdienst, religie, humanisme of filosofie als levensbeschouwing, is er sprake van levensbeschouwelijke zingeving, zingeving vanuit een levensbeschouwing (zie verderop in dit stuk).

Een vraag hierbij is uiteraard of alledaagse en levensbeschouwelijke zingeving zich wel scherp laten onderscheiden. Een andere vraag is of het onderscheid tussen alledaagse en levensbeschouwelijke zingeving vruchtbaar in verband kan worden gebracht met het onderscheid tussen enerzijds het zin geven aan beperkte gebeurtenissen en activiteiten en anderzijds het zin geven aan de menselijke situatie en het eigen leven als geheel.¹⁶

In het onderzoeksprogramma HZL worden processen van zingeving onderzocht, zingevingskaders, zingevingsmogelijkheden en zingevingsproblemen. Als zingeving gedefinieerd wordt als een complex van cognitieve en evaluatieve processen (zie boven), dan ligt onderzoek naar *zingevingsprocessen* voor de hand, naar het verloop van dergelijke processen en naar de rol van zingevingskaders daarin.

Zingevingsmogelijkheden zijn elementen, aspecten of dimensies van het leven waarin mensen vaak zin vinden. In zijn publicaties over zingeving vanuit een humanistische levensovertuiging onderscheidt J.P. van Praag twee, door hem aangeprezen basiszingevingen. In 1940 duidt hij deze aan als arbeid en makkerschap (liefde), in 1978 als creativiteit en gemeenschap.¹⁷ Deze basiszingevingen krijgen bij ieder mens een eigen invulling. Voorbeelden van zingevingsmogelijkheden die in de literatuur een prominente plaats innemen, zijn: arbeid, dienst aan de gemeenschap, werk; persoonlijke omgang, gemeenschap, 'passionate love, domestic bliss', seksualiteit; voortleven-overleven-leven na de dood; individuele autonomie in de vorm van zelfexpressie en zelfverwerkelijking; consumptie; het streven naar het ware, het goede en het schone; verbondenheid met de natuur; geloof in een levensbeschouwing die onder meer een mens- en wereldbeeld, een waardensysteem en een ideaal zelfbeeld inhoudt; agressie, conflicten, sensatie. De laatstgenoemde zingevingsmogelijkheid geeft aan, dat feitelijk aangetroffen zingeving niet altijd positief gewaardeerd hoeft te

15Overigens wijst Baumeister (1991: 3) erop dat extreme situaties die tot wanhoop uitnodigen en waarin overleven op het spel staat, niet automatisch leiden tot stagnatie in de zinbeleving. Juist niet.

16Van Praag, 'Nihilisme' (1960) in: Derkx & Gasenbeek (1997: 140-146). Van Praag maakt onderscheid tussen deelovertuigingen en levensovertuigingen. Zie ook Baumeister (1991: 59-62) en Dresden (1990).

17Van Praag, 'Mythe en rede' (1940), in Derkx & Gasenbeek (1997: 103-104); Van Praag (1978: 225-226).

worden. In het kader van HZL worden enkele zingevingsmogelijkheden onderzocht.

Zingevingsproblemen ontstaan vaak doordat er iets mis gaat met de zingevingsmogelijkheden (zie hierboven) waar men gewoon was (impliciet) een beroep op te doen. Maar het is uiteraard mogelijk uitdrukkelijk onderzoek te doen naar dit soort problemen.

Dit onderzoek is van belang voor humanistisch raadslieden die in hun beroepspraktijk met deze problemen te maken hebben. In de literatuur aangetroffen elementen, aspecten of dimensies van het leven waarbij vaak zingevingsproblemen ontstaan zijn onder meer: dood, eindigheid; lijden, ongelukkig zijn; ziekte, invaliditeit; toeval, het lot dat ons treft; schuld; geweld; verlies van of ingrijpende verandering in de levensbeschouwing die men had; ingrijpende wijziging in de maatschappelijke rol of positie die werd ingenomen door de categorie mensen waartoe men behoort, bijv. vrouwen. In het kader van HZL worden enkele zingevingsproblemen onderzocht.

Zingevingskaders ('meaning frames', 'Sinnzusammenhänge') zijn 'overarching symbolic frames of reference (...) by which people come to grips with the broader meaning and purpose of their lives'.¹⁸ Hoewel ook naar aanleiding van deze omschrijving veel te zeggen valt (bijv. wat houden 'overarching' en 'broader' hier in?), heeft de term 'zingevingskader' een aantal voordelen: (a) de functie van het verschijnsel is in de naam aangegeven; (b) het woord suggereert niet direct een noodzakelijk overwicht van het cognitieve, reflexieve, bewuste en expliciete aspect, zoals bij 'levensbeschouwing', 'wereldbeschouwing' en 'mens- en wereldbeeld' wel het geval is;¹⁹ (c) 'zingevingskader' heeft minder dan 'levensbeschouwing' enz. de associatie dat het voorafgaat aan levenservaringen en handelingen en laat zich gemakkelijker begrijpen als iets dat ook achteraf uit iemands alledaagse handelen en concrete ervaren kan worden ge(re)construeerd; (d) de term is, anders dan 'godsdienst' en 'religie', vergaand neutraal jegens de verschillende inhoudelijke zingevingskaders; (e) de termen 'zingevingskader' en 'zingevingssysteem' hebben in de mens-, maatschappij- en cultuurwetenschappen een zeker burgerrecht verworven, en maken aansluiting bij belangrijk bestaand onderzoek gemakkelijker.²⁰ De aanduiding 'zingevingskader' wordt in HZL verkozen boven 'zingevingssysteem', omdat zingeving in Nederland tegenwoordig steeds meer plaats lijkt te vinden binnen een kader dat niet bijzonder consistent is²¹, terwijl de gedachte aan consistentie en coherentie door de term 'systeem' juist wordt opgeroepen. Naast de voor de hand liggende kandidaten als godsdienst(en), religie(s) en

18Wuthnow (1976: 2-3).

19J.P. van Praag gebruikt niet de term 'zingevingskader', maar om de hier genoemde reden gebruikt hij vaak de term 'levensovertuiging' in plaats van 'levensbeschouwing'. Zie Van Praag (1978: 77).

20Zie bijv. Wuthnow (1976), Dobbelaere (1982), Hijmans (1994) en Ter Borg (1996).

21Hijmans (1992: 70-74). Hijmans laat zien dat dit te maken zou kunnen hebben met een grotere nadruk op de praktisch-instrumentele, sociaal-relatieve dimensie van zingevingskaders ten koste van hun cognitief-reflexieve betekenisdimensie.

humanisme(n) kunnen ook culturele verschijnselen als vooruitgangsgeloof, evolutietheorie, nationalisme, marxisme, 'science as a way of life', individualisme en consumentisme worden bestudeerd als zingevingskader.²² Vanzelfsprekend mogen hierbij, naast de overeenkomsten, ook de onderlinge verschillen niet worden verwaarloosd.

De *samenhang, consistentie of coherentie* van zingevingskaders en tot stand gebracht dóór zingevingskaders vertegenwoordigt een belangrijk complex van vraagstellingen. J.P. van Praag stelt dat zingeving doelt op de samenhang van levenservaringen:

'Mensen beschikken over het vermogen samenhang te brengen in [tussen?] afzonderlijke ervaringen, en dit vermogen kan ook functioneren ten aanzien van de beslissingen die mensen nemen in hun persoonlijke en maatschappelijke relaties. Dat bedoelen we met zingeving als de eigenlijke inhoud van geestelijk leven. (...) De term zingeving roept vaak de voorstelling op van een alomvattende visie op leven en dood. Wijsgerige stelsels en godsdienstige overtuigingen hebben ook steeds daarnaar gezocht. Maar in een humanistische gedachtenwereld heeft zingeving een bescheidener strekking.

Het doelt - zoals eerder gezegd - op de samenhang van levenservaringen.²³

Ellen Hijmans spreekt in verband met zingevingskaders over de mate van *integratie*, en daarbij onderscheidt zij drie dimensies: (1) consistentie op het niveau van de verwoording van het zingevingskader (interne integratie); (2) coherentie in termen van de eenheid en samenhang van het zingevingskader met het handelen en de concrete leefwijze (externe integratie); (3) de integratie van het zingevingskader in de bredere sociale omgeving in relationeel en cognitief opzicht (sociale verankering).²⁴

Zingevingskaders brengen structuur aan in de praktijk van het dagelijkse handelen, zij brengen lijn in en geven richting aan iemands leven, en zo ook een zekere mate van *continuïteit of stabiliteit*.²⁵

Een *levensbeschouwing* wordt in HZL opgevat als een meer bewust, expliciet en systematisch-consistent uitgewerkt zingevingskader, al dan niet geïnstitutionaliseerd in één of meer levensbeschouwelijke genootschappen, en al dan niet bemiddeld door 'levensbeschouwelijke experts'. Andere omschrijvingen van 'levensbeschouwing' kunnen in veel gevallen geïnterpreteerd worden als specifieke invullingen hiervan.²⁶ Sommige auteurs geven de voorkeur aan de term 'wereldbeschouwing' of '*wereldbeeld*', omdat 'levensbeschouwing' volgens hen te veel de suggestie wekt, dat het menselijk

²²Dobbelaere (1982: 35-38), Hijmans (1992: 69, 75), Van der Wal (1996: 33). Verschillende van deze zingevingskaders komen neer op een zingevingskader waarin een bepaalde zingevingsmogelijkheid (zie eerder in dit stuk) primair of zelfs absoluut is gesteld.

²³Van Praag (1978: 205 en 228).

²⁴Hijmans (1992: 73).

²⁵Baumeister (1991: 66-74).

²⁶Zie bijvoorbeeld Brümmer (1989: 141) en Elders (1992: 8).

leven wordt losgemaakt van de rest van de natuur en aldus centraal wordt gesteld. Het woord 'levensbeschouwing' in HZL heeft niet de bedoeling die suggestie te onderschrijven.

In het deelprogramma HZL wordt bijzondere aandacht gegeven aan *humanistische levensbeschouwing* als meer uitgewerkt en uit te werken zingevingskader. Hierboven werd erop gewezen, dat sinds de Verlichting humanisme duidelijk ook te voorschijn treedt als alternatief voor traditionele, door kerkelijke leerstelling gekenmerkte christelijke godsdienst. In het onderzoeksprogramma HZL wordt in verband met zingeving de vraag gesteld 'naar de specifieke aspecten van de humanistische traditie, naar haar vooronderstellingen, naar haar interne samenhang en naar de vruchtbaarheid van haar praxis. Zou de wereld er sympathieker uitzien als veel mensen de humanistische waarden en waarheden dagelijks zouden toepassen? En welke zijn dan die humanistische waarden en waarheden?'²⁷ Het onderzoek (in de richting) van een uitgewerkte humanistische levensbeschouwing als zingevingskader is niet alleen belangrijk op zichzelf, maar is in comparatieve en evaluatieve zin ook van belang voor onderzoek van niet levensbeschouwelijke of minder levensbeschouwelijke vormen van (alledaagse) zingeving, en voor onderzoek van zingeving vanuit andere levensbeschouwingen.

2.2 Projecten

Zoals boven gesteld, wordt in HZL onderzoek gedaan naar Europees humanisme in verband met processen, kaders, mogelijkheden en problemen van zingeving, met bijzondere aandacht voor humanistische levensbeschouwing als zingevingskader. Dit is nog een breed terrein, waarop tal van toegespitste onderzoekingen mogelijk zijn. De voor de periode 1997-1999 voorgenomen onderzoekingen zijn gegroepeerd in de volgende drie projecten, *die elkaar overigens enigszins overlappen*.

2.2.1 Humanisme

Binnen de onderzoeksdoelstelling van HZL ligt in dit project het accent op onderzoek naar *humanisme*, met daarbinnen een zekere nadruk op onderzoek naar:

- de geschiedenis van het humanisme (ideeën, mentaliteit, personen, bewegingen, geestelijke verzorging), in het bijzonder in Nederland sinds 1850
- humanisme en politiek in verband met zingeving, met bijzondere aandacht voor de Nederlandse politieke geschiedenis in negentiende en twintigste eeuw en voor mensenrechten
- humanistische visies op specifieke zingevingsmogelijkheden, onder meer lijfelijkheid en zelfzorg.

2.2.2 Zingeving

Binnen de onderzoeksdoelstelling van HZL ligt in dit project het accent op onderzoek naar *zingeving*, met daarbinnen een zekere nadruk op:

- empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek van zingevingprocessen en

²⁷Elders (1992: 13).

- zingevingpraktijken, in het bijzonder in crisissituaties en in onderwijs
- fenomenologisch en historisch onderzoek naar (de betekenis van) ervaringen en bronnen van alledaagse zin, met name in verband met lijfelijkheid
 - onderzoek naar artistieke bronnen van zin, met name lijfelijkheid, het debat over de liefde in vijftiende-eeuwse Spaanse teksten, en de twintigste-eeuwse roman
 - onderzoek naar zelfzorg in relatie tot (normatieve kwesties rondom) zingeving.

2.2.3 *Levensbeschouwing*

Binnen de onderzoeksdoelstelling van HZL ligt in dit project het accent op onderzoek van *levensbeschouwingen*, met name humanisme, als meer uitgewerkte en coherente zingevingskaders. Daarbinnen valt een zekere nadruk op onderzoek naar:

- de interne integratie van levensbeschouwingen, met bijzondere aandacht voor ruimte- en tijdopvattingen als constituerende factoren, en voor de plaats van de esthetische dimensie
- de relatie tussen levensbeschouwingen, met name humanisme en boeddhisme
- visies op het ene leven of de vele wedergeboortes
- evolutionair naturalisme als wetenschappelijk gelegitimeerd humanistisch zingevingskader.

Humanisering, Zorg en Postmoderniteit (HZZP)

3.1 Omschrijving van het deelprogramma

Dit deelprogramma bouwt voort op het onderzoeksprogramma *Zorg en Zingeving*. Mede naar aanleiding van de bevindingen van de visitatiecommissie is in de tweede helft van 1996 het lopende deelprogramma bijgesteld. In dit deelprogramma staat de vraag naar de relatie tussen zorg, welbevinden en zingeving binnen de hedendaagse maatschappelijke constellatie centraal. Uitgangspunt hierbij is de veronderstelling dat de humaniserende dimensie van zorg met name inzichtelijk gemaakt kan worden als zorg gezien wordt vanuit het perspectief van zingeving. Zingeving wordt hierbij gehanteerd als reflexief en dynamisch principe, dat intrinsieke aandacht vraagt voor de waartoe-vraag van handelingspraktijken en -intenties op het veld van zorg en welzijn.

Zorg wordt beschouwd als centrale kwaliteit van menselijk samenleven. Onder zorg wordt verstaan 'alles wat we doen om onze samenleving in stand te houden en te verbeteren.'²⁸ Met Joan Tronto worden aan zorg een viertal morele dimensies onderkend, te weten aandacht, verantwoordelijkheid, competentie en ontvankelijkheid. Hieruit volgt dat zorg als morele handelingspraktijk wordt beschouwd, die is verbonden met ethische noties aangaande het goede (samen)leven. Doordat het bovendien een praktijk is die in hoge mate geseksueerd is, blijkt zorg tevens sterk verbonden met noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid en met de sociale verhoudingen tussen mannen en vrouwen.

Zorg is gesitueerd in het alledaagse sociale verkeer en in daartoe ingerichte instellingen. Dit houdt in dat zorg op veel domeinen betrekking heeft. Voor al deze domeinen wordt onderzocht welke concepties van zorg hier hun belichaming vinden. Zowel vanuit historisch als vanuit systematisch perspectief worden vigerende opvattingen over zorg geproblematiseerd en met elkaar geconfronteerd. Een speciaal aandachtspunt hierbij is de verhouding tussen institutionele zorg (zorg binnen instellingen) en sociale zorg (zorg binnen het alledaagse sociale verkeer).

Dit betekent dat kritisch wordt gekeken naar de wijze waarop in onze samenleving zorg en verzorging gestalte hebben gekregen. Daarbij zal de nodige aandacht worden besteed aan vigerende discussies aangaande zorg en verzorgingsstaat. Dienaangaande wordt ervan uitgegaan dat het zorgdebat onlosmakelijk verbonden moet zijn met het verzorgingsstaatdebat en omgekeerd. Sociale condities en praktijken interfereren met verzorgingsarrangementen. Dit vergt onder andere een inventarisatie en evaluatie van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat en van de regelingen en stelsels waarin de rechten en plichten van overheid, zorg-aanbieders en burgers zijn vastgelegd. Aandacht voor de 'systeemkant' van de zorgsector en voor de daarmee samenhangende beleidsaspecten vormen hierbij een invalshoek die van direct belang is voor onderzoek naar de relatie tussen zorg en zingeving in de hedendaagse samenleving. Daarnaast zal aandacht worden besteed aan alledaagse zorgpraktijken buiten zorginstellingen, alsmede aan de morele dimensies daarvan. Het gaat dan om

²⁸ Deze definitie is afgeleid van de definitie van Joan Tronto, met als belangrijk verschil dat hier wordt gesproken over 'onze samenleving' en niet over 'onze wereld'. (Tronto, 1993)

vragen naar het vóórkomen van zorgpraktijken, naar de morele noties die daarbij in het geding zijn en naar het achterliggende maatschappijbeeld.

Het gaat hier om het ontwikkelen van een sociale theorie van de zorg, waarin wordt aangegeven op grond waarvan mensen wat van elkaar kunnen verwachten als het om onderlinge zorg gaat.

Zorg heeft zowel te maken met sociale relaties als met professioneel handelen en met sociale rechten en daarin vervatte burgerschapsnoties, alsmede de relatie tussen het openbare en het private domein. Tevens heeft zorg te maken met schaarse middelen en dus met rechtvaardigheidsnoties. Vragen dienaangaande betreffen mede gehanteerde prioriteringen en de morele dimensies daarvan, alsmede de kritische bevraging daarvan. Sociale rechten tenslotte betreffen tot op heden nationale samenlevingen, dat wil zeggen nationale verzorgingsstaten. Of dat bij verdergaande Europese integratie houdbaar blijft kan niet zonder meer worden aangenomen.

Zingeving verwijst naar motivaties, emoties en cognities, naar relaties en dagelijkse activiteiten, naar waarden, normen en levensdoelen, naar culturele processen en bestaansvisies. Zingeving betreft psychische, sociale en culturele en niet in de laatste plaats geestelijke en spirituele processen die resulteren in betrokkenheid en welbevinden van individuen en de zingevingskaders en -bronnen die daarbij een rol spelen.

In de huidige samenleving worden mensen afzonderlijk en de samenleving als geheel geconfronteerd met een veelheid van zingevingsmogelijkheden en met een verlies aan zeggingskracht van traditionele levensbeschouwelijke kaders. De vragen die samenhangen met de huidige zingevingscrisis, de analyse daarvan en de mogelijke bijdragen die een hedendaags humanisme kunnen bieden, vormen een centraal aandachtspunt van dit deelprogramma.

Zingeving wordt in dit verband niet als een op zichzelf staand vraagstuk benaderd, maar wordt gezien in relatie tot zorg. Het gaat erom vanuit verschillende disciplinaire contexten en theorieën, de onderlinge verwevenheid van zorg en zingeving zichtbaar te maken en te versterken. Het gaat hier mede om het formuleren van praktische voorstellen ter verbetering van de kwaliteit van zorg. Binnen het deelprogramma *Humanisme, Zingeving, Levensbeschouwing* wordt eveneens onderzoek gedaan naar zingeving. Daar gegenereerde inzichten zullen in het onderhavige deelprogramma worden ingebracht.

In het kader van dit deelprogramma wordt ook nadrukkelijk aandacht besteed aan een bijzondere vorm van zorg namelijk geestelijke verzorging, zoals die in de zorgsector maar ook in het leger en in justitiële inrichtingen wordt verleend. In het verlengde daarvan wordt ook onderzoek gedaan naar andere, niet-ambtsgebonden vormen van existentiële raad en begeleiding en naar mogelijkheden om daarvoor nieuwe professionele beddingen te vinden

De hiermee globaal aangeduide problematiek kan verder in beeld worden gebracht door rond zorg en zingeving enkele belangrijke 'gesprekspartners' aan te geven waarmee het onderzoek zich uitzet.

Voor de zorg zijn dat de disciplines waarin aandacht wordt gegeven aan normatieve aspecten van de zorg. Eén daarvan is de ethiek van de gezondheidszorg. Deze

discipline heeft de laatste 25 jaar ontwikkelingen in gang gezet, die voor de uitbouw van de humanistiek van groot belang kunnen zijn. Verwezen zij slechts naar de brede discussies over de methode die momenteel plaats vinden: ontwikkelingen op het gebied van de hermeneutische ethiek (Daniel 1986; Canon 1990; Ten Have 1990) de narratieve en biografische ethiek (Hunter 1991; MacIntyre 1981) de revitalisering van de casuïstiek (Johnsen en Toulmin 1989; van Willigenburg 1991) en naar de mogelijke vruchtbaarheid van de deugd-approach op het gebied van de zorg. Binnen het deelprogramma wordt intensief gebruik gemaakt van inzichten uit de feministische theorie van zorg en verzorgingsstaat (Bussemaker 1993, Gordon 1990, Lewis 1983, Sainsbury, 1994, Sevenhuysen 1996, Tronto 1993).

Niet minder belangrijk zijn de studies over de sociale en culturele context waarbinnen de gezondheidszorg functioneert en waarop zij een beslissend stempel drukken (Foucault 1985; Payer 1989). De wisselwerking tussen de inrichting van de gezondheidszorg en de inrichting van de samenleving als geheel (Callahan 1990; Engelhardt 1989) onderstreept het belang van onderzoek naar leidinggevende ideeën als 'gezondheid', 'levensgeluk' en 'zorg'.

Daarnaast maakt de groeiende aandacht voor normatieve aspecten van beleid binnen de beleidswetenschappen (de Beus 1990; Bovens 1990; Goodin 1990; Haselhoff 1988; Lehning 1991; Majone 1989; Fisher & Forrester 1995:), en binnen het recht, deze disciplines tot partners bij de uitbouw van een humanistiek perspectief op de zorg. Dat het normatieve onderzoek het sterkst ontwikkeld is op het gebied van de gezondheidszorg en het beleid, houdt echter ook een gevaar in. Andere domeinen van zorg en andere invalshoeken lopen het risico buiten beeld te vallen of te worden benaderd vanuit theoretische concepties die daarvoor niet geëigend zijn. Daarom is in dit programma met betrekking tot de zorg expliciet gekozen voor een breder perspectief dan dat van de geïnstitutionaliseerde gezondheidszorg. In dit programma beogen we de gezondheidszorg uitdrukkelijk te 'situeren' binnen een meer omvattend concept van zorg om van daaruit haar prominente plaats (zowel in maatschappelijke aandacht als in financiële middelen) te evalueren.

Wat betreft de zingeving zijn de belangrijkste 'gesprekspartners' enerzijds de filosofische stromingen die een centrale rol spelen in het debat over de moderne versus de postmoderne cultuur waarvoor ondermeer de namen van Derrida, Foucault, Habermas, Irigaray, Levinas, Lyotard en Rorty model staan; en anderzijds die sociaal-wetenschappelijke theorieën die onderzoek over existentiële (levensbeschouwelijke) zingeving in de context van de moderne, gesecculariseerde samenleving mogelijk maken. (Beck 1992, Beck/Giddens/Lash 1994, Giddens 1991) Het debat over de transformatie van de moderne naar de postmoderne samenleving wordt door meerdere leden van het deelprogramma *HZP* op eigen wijze ingebracht, opdat dit debat het kader vormt waarbinnen een geactualiseerd en feministisch geïnspireerd 'postmodern gelouterd humanisme' (Kunneman 1990) tot ontwikkeling kan komen.

3.2 Projecten

Het deelprogramma *HZP* bestaat voor de periode 1997-2000 uit vier projecten:

1. *Ethiek van de zorg en theorie van zorg en verzorgingsstaat.*

2. *Zingeving en postmoderniteit.*
3. *Raad en begeleiding.*
4. *Uitsluiting, empowerment en burgerschap.*

Elk project bestaat uit een aantal deelprojecten. Jaarlijks wordt gezien aan welke deelprojecten wordt gewerkt en hoe de beschikbare menskracht wordt ingezet.

Wat de projecten betreft is de inzet dat alle vier de benodigde aandacht krijgen, waarbij de samenhang tussen de vier projecten afzonderlijk bewaakt wordt. Deze samenhang berust mede op gemeenschappelijke literatuur die binnen alle vier de projecten gebruikt wordt.

3.2.1 Ethiek van de zorg en theorie van zorg en verzorgingsstaat

In meest algemene zin handelt het bij dit project om de positie van de mens in de (post)moderne samenleving, in het bijzonder in de verzorgingsstaat. Het gaat daarbij niet alleen om de vraag hoe de verzorgingsstaat met vrouwen en mannen omgaat en op welke mensbeelden en normatieve kaders die omgang is gebaseerd, maar ook om de vraag hoe men met elkaar en met zichzelf omgaat. Gendersverschillen en gesexueerdheid van beelden en kaders is hierbij een vanzelfsprekend uitgangspunt. Eén van de centrale vooronderstellingen hierbij is dat de geïnstitutionaliseerde zorg en hulpverlening (nog steeds) een onmiskenbaar paternalistisch en patriarchaal karakter heeft, waardoor de afhankelijkheid van individuen van zorgsystemen enerzijds en het asymmetrische karakter van de relaties tussen cliënten/patiënten en hulpverleners binnen die zorgsystemen anderzijds, onvoldoende geproblematiseerd kan worden. Door de geïnstitutionaliseerde zorg en hulpverlening en de daaraan ten grondslag liggende zorgperspectieven te bekritisieren vanuit humanistisch geïnspireerde visies waarin zorg (opnieuw) als een fundamentele omgangsvorm tussen mensen wordt begrepen, wordt gepoogd te komen tot een verbreding van de notie zorg, niet als doel op zich, maar met de intentie daar conclusies uit te trekken voor wat betreft de vormgeving van toekomstige zorg- en hulpverleningspraktijken. Dit gebeurt binnen de context van een humanistische mens- en maatschappijvisie, waarin niet wordt uitgegaan van zorgconsumenten of zorgobjecten, maar van actieve, relatief autonome subjecten, cq. van verantwoordelijke burgers. Daarbij staat niet alleen de relatie openbaar-privé ter discussie, maar ook de veronderstelde tweedeling tussen zorgverschaffenden en zorgontvangers. Het feit dat in de humanistiek meerdere disciplinaire perspectieven in het spel zijn, houdt in dat deze poging tot verbreding van het begrip zorg vanuit verschillende invalshoeken wordt ondernomen, te weten: levensbeschouwelijk, (cultuur)-filosofisch, ethisch, sociaal, psychologisch.

3.2.2 Zingeving en postmoderniteit

In een poging om de bredere culturele en maatschappelijke context te verhelderen waarin de verhouding tussen zorg en zingeving heden ten dage staat, worden zingevingsvragen op dit deelgebied ook langs een (cultuur-) filosofische lijn aan de orde gesteld. Het gaat daarbij vooral om een poging tot filosofische verheldering van de ingrijpende culturele en maatschappelijke veranderingen die zijn opgetreden in de manier waarop zingevingsvragen zich heden ten dage voordoen. De aandacht is daarbij met name gericht op individualisering en moraal, mede in het licht van de postmoderne wending in de cultuur. Twee onderzoeklijnen tekenen zich daarbij af. In de eerste plaats algemene theorievorming rond processen van identiteitsconstitutie in de hedendaagse samenleving. Kernbegrippen zijn daarbij postmoderne individualiteit en de meervoudigheid van identiteiten. Deze begrippen worden enerzijds in filosofische zin uitgewerkt, in termen van de zoektocht die op een aantal plekken in de hedendaagse filosofie wordt ondernomen naar nieuwe opvattingen van subjectiviteit; anderzijds worden deze begrippen uitgewerkt vanuit de invalshoek van professionaliteit en verdergaande professionalisering in de zorgsector,

waarbij de spanning tussen technische en normatieve professionaliteit centraal staat. In beide uitwerkingen is de seksuering en geseksueerdheid een punt van aandacht.

In de tweede plaats wordt de verhouding tussen individualisering en moraal in de hedendaagse cultuur uitgewerkt vanuit de grondslagen-vragen van de humanistiek: hoe moet de humanistiek als nieuwe, mensgerichte multidisciplinaire geconceptualiseerd worden, welke beelden van menselijkheid, individualiteit en moraal worden voorondersteld en zijn geëigend in het licht van de missie van de humanistiek bij te dragen aan humanisering en zingevingsmogelijkheden?

3.2.3 Raad en begeleiding

Het onderzoek binnen dit project is toegespitst op het theoretisch verhelderen, empirisch onderzoeken en praktisch verbeteren van het humanistisch raadswerk, zowel in de 'gevestigde' beroepsvelden, in het bijzonder het humanistisch geestelijk werk, als in nieuw te ontsluiten beroepsgebieden, met name op het brede terrein van de zorg.

Een belangrijk thema van dit onderzoek wordt gevormd door de beroepspraktijk van geestelijk verzorgers. Die werken tot op heden vooral binnen institutionele kaders waar de geestelijke verzorging één van de elementen is in het totale aanbod van zorg, hulpverlening of bijstand. Inhoudelijk legitimeert de geestelijke verzorging zich daar met een tweetal, samenhangende argumenten.

In de eerste plaats brengt ze een eigen dimensie in (of heeft ze aandacht voor een specifieke dimensie) bij het ingaan op ervaringen en problemen van mannen en vrouwen met een zorgvraag. Deze dimensie wordt, afhankelijk van de context, aangeduid als de existentiële dimensie, de dimensie van bestaansvragen, de dimensie van zingeving en levensbeschouwing, de geestelijke dimensie, de religieuze dimensie. Veelal wordt deze dimensie gezien als niet behorend tot het object van zorg en aandacht van andere disciplines, of gaat men om andere, uiteenlopende redenen aan deze dimensie voorbij.

Alom wordt echter beweerd dat zingeving en levensbeschouwing zich sinds een aantal jaren opnieuw in de belangstelling van velen mogen verheugen, en dat deze interesse ook daadwerkelijk doorwerkt naar het inhoudelijke niveau van zorg en hulpverlening, zowel op institutioneel als professioneel vlak.

Voor deze ontwikkeling zijn inderdaad aanwijzingen te vinden, zij het dat het tweede element ervan, de concrete doorwerking naar feitelijke zorg en hulpverlening, nog een ongewisse zaak is. De specificiteit van het beroep geestelijke verzorging zou er wel mee op de tocht komen te staan, ware het niet dat er een tweede argument is, dat als *raison d'être* van de geestelijke verzorging wordt gepresenteerd. Het argument houdt in dat het bij geestelijke verzorging steeds gaat om een benadering van cliënten, die uitgaat van of minimaal geïnspireerd is door een specifieke levensbeschouwing. De levensbeschouwelijke identiteit vormt zogezegd het hart van het beroep geestelijke verzorging. Humanistisch geestelijk werkers oriënteren zich met betrekking tot dit aspect van hun beroepsidentiteit op het humanisme en de humanistische traditie.

Tegenover dit ideaaltypische plaatje staat een realiteit, met betrekking waartoe een aantal constatering te doen zijn, die direct en indirect verwijzen naar mogelijke onderzoeksthema's.

Allereerst is er bij cliënten, door een veelheid aan factoren, lang niet altijd sprake van een samenhangende levensvisie, die nog in termen van grote '-ismen' is te herkennen. De vraag is of er desondanks op het niveau van het individu nog steeds wel sprake is van een ervaring van samenhangende uitgangspunten, waarden en normen en hoe zo'n samenhang begrepen moet worden.

Ten tweede is het, wederom door verschillende oorzaken, met het humanisme als dragend element voor de beroepspraktijk enigszins zorgelijk gesteld.

Levensbeschouwelijke doordenking van tientallen ervaringen, levensthema's en bestaansvragen, op zodanige wijze dat de humanistisch geestelijk verzorger zich daardoor in de praktijk, in zijn benadering van de cliënt kan laten inspireren, is hard nodig. Voor alle duidelijkheid, het gaat hier om een humanistiek en een methodisch element.

Een derde constatering is, dat het beroep in zeer verschillende contexten wordt gepraktiseerd. Die contexten oefenen hun eigen invloed uit op de aard en mogelijkheden van de geestelijke verzorging. Het gaat dan niet alleen om de inhoud van het werk (elke context kent in ieder geval enige aan die context eigen thematieken), maar ook om structurele aspecten van het beroep: organisatorische positie, vrijplaats-functie, rolopvatting, ambtshalve kwaliteit, etc. De door de UvH nagestreefde verbreding van het beroepsprofiel zal dit plaatje waarschijnlijk alleen nog maar complexer maken.

3.2.4 Uitsluiting, empowerment en burgerschap.

In dit project wordt aandacht besteed aan groepen die in mindere of meerdere mate worden uitgesloten van volwaardig burgerschap, zoals etnische en culturele minderheden, vrouwen, chronisch zieken, gehandicapten, bijstandsmoeders, bejaarden, mensen met blijvende schulden, langdurig werklozen. In toenemende mate is sprake van verzet tegen deze achterstelling en wordt actie ondernomen om als volwaardig burger te worden beschouwd en behandeld. De inzet is, in de terminologie van T.H. Marshall, het recht op 'full membership of society', en dus niet aan de kant te worden gezet. Deze achterstelling heeft mede te maken met de inrichting van de maatschappij als geheel. Hierbij is in hoge mate uitgegaan van gezonde 'standaard-Nederlanders', die doorgaans wit, mannelijk, heteroseksueel en tussen de 25 en 45 jaar oud zijn, dan wel gedacht worden.

Zo wordt binnen de patiëntenbeweging in toenemende mate aandacht gevraagd voor de sociale positie van mensen die langdurig van zorg afhankelijk zijn. Het gaat dan met name om mensen met een chronische ziekte en/of handicap. Er wordt gesproken over empowerment en emancipatie. Hiermee wordt tot uitdrukking gebracht dat chronisch zieken en mensen met een handicap binnen de huidige samenleving een achtergestelde positie innemen. Dit niet in termen van chronische ziekte of handicap, maar in maatschappelijke zin. Er is sprake van discriminatie en mensen met een chronische ziekte en/of handicap worden in feite niet als volwaardige burgers beschouwd.

Voor mensen waar iets mee is blijkt vaak maar weinig plaats. In feite belemmert de maatschappij de mogelijkheid om een eigen leven te ontwikkelen. In veel gevallen worden vrouwen en mannen herleid tot hun ziekte en/of handicap. Dit houdt in dat de patiëntenrol de burgerschapsrol overheerst. Weliswaar wordt er professionele zorg

beschikbaar gesteld, maar voor medische professionals valt er aan chronisch zieken en mensen met een handicap weinig eer te behalen; te genezen zijn ze immers niet. Vereiste aanpassingen aan de woning, het vervoer, de werkplek en dergelijke zijn maar op bescheiden schaal gerealiseerd en doorgaans zijn mensen er niet erg aan gewend iets te doen voor mensen waar iets mee is. Dat laatste heeft ook te maken met de beeldvorming die de maatschappij heeft van mensen met een chronische ziekte of handicap.

Deze beeldvorming slaat terug op het zelfbeeld van degenen die behoren tot de desbetreffende doelgroep. De inzet van empowerment en emancipatie is mede gericht op het versterken van dit zelfbeeld. Als geuzen-naam wordt wel gesproken over het 'kreukel-collectief'. Waar het uiteindelijk om gaat is een situatie te bewerkstelligen waarbij ook voor mensen met een chronische ziekte of handicap er mogelijkheden zijn voor een menswaardig bestaan. In dit project gaat het om de analyse van in de maatschappij ingebouwde beperkingen voor mensen met een chronische ziekte of handicap en het nagaan van mogelijkheden om deze te slechten. Speciale aandacht wordt besteed aan de maatschappelijke beeldvorming en aan de strategieën die kunnen worden gehanteerd om het zelfbeeld van mensen met een chronische ziekte of handicap te verbeteren. Afzonderlijk wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van de patiëntenbeweging, de belangenbehartiging van patiënten en de mensenrechten van mensen met een chronische ziekte of handicap.

Dit deel van het project sluit aan bij wat internationaal bekend staat als 'disability studies'. Tot nu toe is dit veld binnen Nederland nog niet erg tot ontwikkeling gebracht. Het streven is een deel van het onderzoek te laten uitvoeren door mensen uit de doelgroep zelf. Daarmee is wel een zeker risico ingebouwd, maar deze intentie sluit wel aan bij de doelstelling van het project, te weten het leveren van een bijdrage aan de empowerment en emancipatie van mensen met een chronische ziekte of handicap. Overigens zijn er meerdere raakvlakken tussen 'disability studies' en feminisme en is literatuur dienaangaande beschikbaar. (Barbara Hillyer Davis, Bernice Fischer, Susan Hanaford, Pat Israel, Susan Wendell, e.a.)

Bij onderzoek naar de ontwikkeling van de patiëntenbeweging als sociale beweging zal mede gebruik worden gemaakt van de ervaringen die zijn opgedaan binnen de vrouwenbeweging. Ook zal aandacht worden besteed aan ontwikkelingen binnen etnische studies, met name ten aanzien van multiculturaliteit.

Kwalitatief Onderzoek en Humanistiek; Praktisch en Theoretisch (KOEHPT)

4.1 Omschrijving van het deelprogramma

Onderzoek binnen de humanistiek kan onder meer filosofisch, historisch, of religiewetenschappelijk van aard zijn, maar ook empirisch. Voor dit empirische onderzoek kan veel ontleend worden aan de onderzoeksmethoden en -technieken, en de algemene methodologie van de sociale wetenschappen. Binnen dit empirische onderzoek heeft kwalitatief onderzoek voor de humanistiek een bijzondere plaats. Voor de omschrijving van humanistiek wordt hier verwezen naar de inleiding (paragraaf 1). Ter toelichting van de bijzondere geschiktheid van kwalitatief onderzoek voor de humanistiek zal nu eerst een omschrijving van kwalitatief onderzoek worden gegeven.

4.1.1 Kwalitatief onderzoek

Kwalitatief onderzoek is een vorm van empirisch onderzoek die zich laat typeren aan de hand van de manier van gegevens verzamelen, het soort analyse, het onderzoeksontwerp, het object van onderzoek en de rol van de onderzoeker. Deze omschrijving betreft hier een volledig onderzoek dat in zijn geheel kwalitatief is en bijvoorbeeld niet een onderzoek waarin alleen de verzameling van gegevens kwalitatief is.

De *gegevensverzameling* in kwalitatief onderzoek is open en flexibel. Een sterke voorstructurering wordt vermeden om zo veel mogelijk ruimte te bieden aan onvoorziene informatie en ook om ruimte te bieden aan de individueel verschillende formuleringen en betekenisverleningen van de onderzochten. Een sterke voorstructurering zoals bij een gestandaardiseerde vragenlijst loopt meestal vooruit op een beoogde kwantitatieve analyse. Zo'n gestructureerd dataverzamelingsinstrument is dan een op kwantificering gericht instrument. Het onderzoek waarin een dergelijke techniek gebruikt wordt, zal dus vrijwel steeds kwantificerend zijn. Overigens is er niets op tegen om te vermelden hoe vaak iets zich voordeed, maar dat is niet waar het bij kwalitatief onderzoek om gaat. Enkele kwalitatieve verzamelingsmethoden zijn: het open interview, participerende observatie, documentenverzameling, video-opname, het laten schrijven van schriftelijke rapportjes.

De *analyse* werkt met de alledaagse, natuurlijke taal. Met andere woorden, de gegevens worden niet vertaald in een kunstmatige, numerieke taal. Men wil zodoende zo dicht mogelijk bij de gewone sociale en persoonlijke werkelijkheid blijven. Numerieke analysemodellen abstraheren van de alledaagse betekenisrelaties zoals die bijvoorbeeld in de alledaagse taal voorkomen en deze wil de kwalitatieve onderzoeker nu juist bestuderen. Enkele kwalitatieve analysemethoden zijn: het schrijven van methodologische en theoretische memo's, het indikken van vervaardigde protocollen, categoriseren en coderen, constante vergelijking, analytische inductie, het maken van pijldiagrammen en matrices.

Kwalitatief onderzoek past in principe bij elk *onderzoeksontwerp* dat niet van begin af aan al kwantificerend is, maar typerend is een opzet waarbij verzamelen en analyseren

elkaar cyclisch-interactief afwisselen.

De openheid en flexibiliteit van de verzamelingsmethode maakt het mogelijk om na elke tussentijdse analyse van het materiaal de volgende verzameling van gegevens bij te sturen en eventueel de probleemstelling te herzien.

Hierdoor heeft kwalitatief onderzoek meestal een veel groter exploratief vermogen dan kwantificerend onderzoek, hoewel kwalitatief onderzoek zeker ook uitgevoerd kan worden om hypothesen of theorieën te ontwikkelen en te toetsen. Een kwalitatieve gevalsstudie bijvoorbeeld kan gebruikt worden om een theorie te falsificeren. Tot het ontwerp van onderzoek behoort ook de redenering, de *logica* die men volgt om de onderzoeksconclusies aannemelijk te maken. Bij kwalitatief onderzoek is die logica van informele aard, waardoor de hedendaagse argumentatietheorie veel relevanter is dan de traditionele formele logica, de statistiek of andere wiskundige redeneervormen. In de hedendaagse argumentatietheorie (of informele logica) gaat het niet zozeer om redeneringen die deductief geldig zijn of inductieve sterkte hebben maar om aannemelijkheid of aanvaardbaarheid van redeneringen. Voorbeelden van dergelijk informele redeneringen in kwalitatief onderzoek zijn de analytische inductie van Znaniecki en het model van Toulmin voor praktisch redeneren in de natuurlijke taal.

Uit het voorgaande mag al gebleken zijn dat onderzoekers die kwalitatief onderzoek doen daarmee een bepaalde *objectopvatting* of -benadering hanteren. Het gaat vooral om alledaagse betekenisgeving en om alledaagse betekenisrelaties tussen verschijnselen zoals die gedragen worden door het gewone taalgebruik. Het idee is dat menselijk gedrag voor een niet onbelangrijk deel verklaard moet worden op basis van de betekenisverleningen in het leven van alledag. Mensen worden voornamelijk bestudeerd als wezens die hun wereld grotendeels construeren door hun eigen betekenisgeving en -ervaring en bijvoorbeeld niet als slim uitgevallen zoogdieren. Degeen die kwalitatief onderzoek doet, moet zich meestal als *persoon* inzetten om inzicht te krijgen in het leven van een ander. Men kan zich niet verschuilen achter een instrument zoals een gestandaardiseerde vragenlijst. Daarom zegt men ook weleens dat de kwalitatieve onderzoeker zijn eigen instrument is. De kwalitatieve onderzoeker moet beschikken over goede sociale vaardigheden en een grote bekwaamheid tot rolname bezitten, dit wil zeggen dat hij of zij de wereld van de ander moet kunnen bezien vanuit het perspectief van die ander. Bij sommige kwalitatieve onderzoeksmethoden, zoals het open interview, wordt gestreefd naar openheid en dialogische verhoudingen. Dit streven kan in meer handelingsgerichte vormen van kwalitatief onderzoek leiden tot horizontale of participatieve relaties tussen onderzoeker en onderzochte. Het is voorts de kunst een goede balans of afwisseling van betrokkenheid en distantie te realiseren. Kwalitatief onderzoek laat de onderzoeker als persoon niet onverschillig. Door het intensieve contact dat vaak met de onderzochten wordt gelegd en de reflecties hierover kan hij of zij zelf moeilijk buiten schot blijven. Kwalitatief onderzoek kan er dan ook toe leiden dat de onderzoeker zijn of haar eigen mens- of wereldbeeld of levensbeschouwing kritisch moet herzien en verder ontwikkelen en ook de eigen psychische ruimte moet oprekken.

4.1.2 De relevantie van kwalitatief onderzoek voor de humanistiek

Voor praktijkgericht onderzoek wordt kwalitatief onderzoek door steeds meer onderzoekers van waarde geacht. Voorbeelden van praktijkgericht onderzoek zijn: evaluatie-onderzoek, ontwikkelingsonderzoek, beleidsondersteunend onderzoek en handelingsonderzoek.

De humanistiek heeft expliciet zowel een theoretisch als een praktisch doel. Voor wat dit praktische doel betreft, is de humanistiek een *praktijkgerichte of zelfs handelingsgerichte* wetenschap.

Hier vinden we dus een eerste reden waarom kwalitatief onderzoek een bijzondere geschiktheid heeft voor de humanistiek.

De humanistiek is echter niet alleen praktijkgericht, maar ook theoriegericht. Het gaat dan met name om het ontwikkelen van theoretische inzichten in bestaansvragen, individueel en sociaal ethische vraagstukken, levensbeschouwingen en -overtuigingen in relatie tot humanistische tradities. Hierbij speelt het Verlichtingshumanisme wel een belangrijke maar geen overheersende rol. De onderzoekers van het onderzoeksprogramma laten zich liever inspireren door het renaissance-humanisme, omdat de Verlichting zich makkelijker sciëntistisch laat interpreteren. Voorts wordt niet voorbij gegaan aan postmodern filosofische, hedendaags feministische opvattingen en zgn. alternatieve zienswijzen. Deze oriëntatie impliceert een grote interesse en waardering van *het alledaagse leven, het contextuele en lokale, het individueel verschillende en de persoonlijke beleving*. Kwalitatief onderzoek is nu bij uitstek geschikt om aan deze oriëntatie recht te doen. Hier vinden we dus een tweede reden waarom kwalitatief onderzoek een bijzondere geschiktheid heeft voor de humanistiek.

Voorts past de hedendaagse argumentatieleer als methodologische basis van kwalitatief onderzoek goed bij het streven in de humanistiek een veel *bredere rationaliteitsopvatting* te ontwikkelen dan die van het Verlichtingsdenken. Deze verbreding vind overigens niet alleen binnen de taligheid plaats, maar bijvoorbeeld ook naar lichamelijke en economische verhoudingen. De aandacht voor meervoudige rationaliteit kan onder meer vorm krijgen in sommige kwalitatieve onderzoeksmethoden waarin ook non-verbale communicatietypen een belangrijke rol spelen. Hiermee hebben we een derde argument gegeven voor de stelling dat kwalitatief onderzoek, in vergelijking met kwantificerend onderzoek, een bijzondere geschiktheid heeft voor de humanistiek.

Een vierde argument, tenslotte, is de interne verwantschap die aanwezig is tussen humaniserende intenties die voor de humanistiek mede maatgevend zijn en de nadruk die in sommige kwalitatieve onderzoeksmethoden, bijvoorbeeld het open interview, wordt gelegd op *openheid, gelijkwaardige communicatie en dialogische verhoudingen* tussen onderzoekers en onderzochten. In de praktische humanistiek en in sommig kwalitatief onderzoek wordt gezocht naar mogelijkheden om horizontale verhoudingen te bewerkstelligen en vormen van participatief onderzoek te realiseren, waarbij de onderzochte in zekere zin mede-onderzoeker is en de onderzoeker in zekere zin ook een van de onderzochten.

4.2 Projecten

De onderzoeksgroep KOEHPT is gericht op de wederzijdse relevantie van kwalitatief onderzoek en humanistiek zoals die boven is aangegeven. Deze gerichtheid heeft een praktisch en een theoretisch aspect. Daarom bestaan er binnen deze onderzoekslijn de volgende twee onderzoeksprojecten.

4.2.1 Praktisch: Methodologie-ontwikkeling.

Het gaat hier om de volgende twee aandachtspunten:

ten eerste, de verdere ontwikkeling en met name de praktische uitwerking van methodologische ideeën, normen en principes in praktische aanbevelingen; hierdoor kan zowel de wetenschappelijke kwaliteit van kwalitatief onderzoek worden verhoogd als ook de praktische, maatschappelijke en levensbeschouwelijke relevantie; ten tweede, de realisatie in praktische methodologische aanbevelingen van ook andere perspectieven dan die van een beperkte, geformaliseerde rationaliteit en van een beperkte, zintuiglijk-waarneembare werkelijkheid zoals die in de empirisch-analytische wetenschapsbeoefening geaccentueerd worden; met name levensbeschouwelijkheid, normativiteit, esthetiek, subjectieve ervaringswerelden, persoonlijke bestaansvisies en lichamelijk verankerde zinervaring moeten een plaats krijgen.

Voor beide aandachtspunten geldt dat steeds ook wordt gelet op voorbeelden van concrete, praktische uitvoeringen van kwalitatief onderzoek.

4.2.2 Theoretisch: Meta-methodologische en wetenschapstheoretische reflectie.

Het gaat hier om de volgende twee aandachtspunten:

ten eerste, de meta-methodologische reflectie over kwalitatief onderzoek, in het bijzonder in de humanistiek; het gaat hier om de analyse van de deugdelijkheid en de ontwikkeling van de methodologische ideeën, normen en criteria zelf; ten tweede, de wetenschapstheoretische reflectie over humanistiek als wetenschap en de plaats van kwalitatief onderzoek daarin. Het gaat hierbij behalve om de wetenschapstheoretische reflectie over methodologische ideeën en levensbeschouwelijke aspecten vooral ook om een bijdrage aan een kritische doordenking en zo mogelijk een transformatie van de vigerende wetenschapsbeoefening. Hierbij komt ook aan de orde hoe de humanistiek zich verhoudt tot meta-theoretische stromingen zoals de empirisch-analytische, de interpretatief-hermeneutische, de maatschappij-kritische, de feministische, de narratieve en ook de postmoderne filosofie. De onderzoeksgroep beschouwt kwalitatief onderzoek als een proeftuin daarvoor.

Bijlage 1 Literatuur

- Apostel, L., *Gebroken orde. De vergeten toekomst van de filosofie* (Leuven: Kritak, 1992)
- Aslan, O. (ed.), *Le corps en jeu* (Paris: CNRS Editions, 1993)
- Asperen, G.M. van, *Het bedachte leven. Beschouwingen over maatschappij, zingeving en ethiek* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1993)
- Baalen, C.C. van, 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling', in: P.B. Cliteur en D.J. van Houten (ed.), *Humanisme. Theorie en praktijk* (Utrecht: De Tijdstroom, 1993), 226-240
- Baalen, C.C. van, 'De humanistische waardering van het gezinsleven in Nederland 1945-1970', in: L. Boeykens en K. François (ed.), *Familie. Een humanistische benadering* (Brussel: VUB Press, 1994), 163-186
- Bakker, D., *Humanistisch levensbeschouwelijk opvoeden. Praktijken, principes, problemen* (dissertatie; Zoetermeer: Boekencentrum, 1994)
- Bakker, D. en H. Hermans, 'Grondmotieven, zingeving en adolescentie', in: F. Eijkman (ed.), *Weer zin leren. Over levensbeschouwing en educatie* (Best: DAMON, 1992), 21-37
- Batkin, L., *Die italienische Renaissance. Versuch einer Charakterisierung eines Kulturtyps* (Basel/Frankfurt am Main: Stroemfeld/Roter Stern, 1981)
- Baumeister, R.F., *Meanings of Life* (New York/London: The Guilford Press, 1991)
- Beck, U., *Risk society. Toward a new modernity.* (London enz.: Sage, 1992)
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S., *Reflexive modernisation. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order.* (Cambridge: Polity Press, 1994)
- Belzen, J.A. van, 'Spiritualiteit als zinvol leven: Profiel van een cultuurpsychologische benadering', *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 50 (1996), 1 (januari), 1-21
- Benhabib, S., *Situating the self. Gender, community and postmodernism in contemporary ethics.* (Cambridge: Polity Press, 1992)
- Bervoets, L., *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling* (dissertatie; Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1994)
- Beus, J.W. de, Lehning, P.B. (red). *Beleid voor de vrije samenleving.* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1990)
- Boer, Th. de, *Tamara A., Awater en andere verhalen over subjectiviteit* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1993)
- Boer, Th. de, *Grondslagen van een kritische psychologie* (Baarn: Ambo, 1980)
- Borg, M.B. ter, *Een uitgewaaierde eeuwigheid. Het menselijk tekort in de moderne cultuur.* (Baarn: Ten Have, 1991)
- Borg, M.B. ter, *Het geloof der goddelozen. Essays* (Baarn: Ten Have, 1996)
- Bovens, M.A.P., *Verantwoordelijkheid en organisatie.* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1989)
- Braidotti, R., *Beelden van de leegte.* (Kampen: Kok/ Agora, 1991)
- Braidotti, R., *Nomadic subjects.* (New York: Columbia University Press, 1994)
- Brons, R. & Kunneman, H. (red.): *Lyotard lezen,* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1995)
- Brümmer, V., *Wijsgerige begripsanalyse* (3e herz. dr.; Kampen: Kok, 1989, oorspr. 1975)
- Buitenweg, A.W.J., 'Tolerantie: van wapenstilstand naar politiek moreel ideaal', in: P.B. Cliteur en D.J. van Houten (ed.), *Humanisme. Theorie en praktijk* (Utrecht: De Tijdstroom, 1993), 155-170
- Burms, A. en H. de Dijn, *De rationaliteit en haar grenzen* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1986)
- Bussemaker, J., *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat.*

(Amsterdam: SUA, 1993)

- Callahan, D., *Setting limits. Medical goals in an aging society.* (New York: Simon & Schuster, 1987)
- Callahan, D., *What kind of life.* (New York: Simon & Schuster, 1990)
- Chadwick, O., *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1990, oorspr. 1975)
- Cliteur, P.B. en D.J. van Houten (ed.), *Humanisme. Theorie en praktijk* (Utrecht: De Tijdstroom, 1993)
- Coenen, H., *Diesseits von subjektivem Sinn und kollektivem Zwang* (München: Wilhelm Fink Verlag, 1985)
- Coenen, H., *Lof der lichtzinnigheid* (inaugurale rede; Utrecht: Universiteit voor Humanistiek, 1991)
- Coenen, H., 'De stilte hiernaast. Fenomenologische reflecties over kwalitatief onderzoek en het religieuze', in: Adri Smaling en Ellen Hijmans (ed.), *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1997), 100-114
- Cook, R. *Human rights of women.* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1994)
- Culpit, I., *Welfare and citizenship.* (Londen: Sage, 1992)
- Dekker, J.C., H.F.J.M. van den Eerenbeemt en K.P.C. de Leeuw, *Levensloop, cultuur en mentaliteit. Een geschiedenis van het alledaagse bestaan* (Tilburg: Tilburg University Press, 1990)
- Denzin, N.K. & Y.S. Lincoln (eds.) *Handbook of Qualitative Research.* (London: Sage, 1994)
- Derkx, P.H.J.M., 'Wat is humanisme? Hoofdlijnen in de Europese humanistische traditie en hun actuele betekenis', in: P.B. Cliteur en D.J. van Houten (ed.), *Humanisme. Theorie en praktijk* (Utrecht: De Tijdstroom, 1993), 99-114
- Derkx, P.H.J.M., *H.J. Pos, 1898-1955: Objectief en partijdig. Biografie van een filosoof en humanist* (dissertatie; Hilversum: Verloren, 1994)
- Derkx, P.H.J.M. en B. Gasenbeek (ed.), *J.P. van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme* (Utrecht: De Tijdstroom, 1997)
- Derrida, J., *Linc inc.* (Evanston: Northwestern University Press, 1988)
- Derrida, J., *Spectres de Marx*, (Parijs: Galilée, 1993)
- Derrida, J. *Politiques de l'amitié*, (Parijs: Galilée, 1995)
- Dialogue and Universalism* (Warsaw), VI (1996), No. 5-6 (nummer rond twee thema's: 'Europeanism and Universalism: Antinomies and Unity' en 'Dialogue and Meaning')
- Dijk, A. van, 'Humanisme en het procesmatig karakter van levenbeschouwen', *Praktische Humanistiek*, nr. 6, december 1992, 4-19
- Dijk, A. van, 'Het proces van wederzijdse religieuze beïnvloeding tussen India en West-Europa: een historische structuur aan de hand van voorbeelden', in: *Religieuze bewegingen in Nederland nr. 24* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1992), 9-30
- Dijk, A. van, 'Hinduïsme in Suriname und den Niederlanden. Konfessionalisierung und Laizierung als Aspekte von Religionisierung: die Herausforderung der Säkularisierung', *Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft*, 80 (1996), Heft 3, 179-195
- Dobbelaere, K., 'Godsdienst, religie en zingevingsystemen', *Tijdschrift voor Sociologie*, 3 (1982), nr. 1, 25-43
- Dohmen, L.J. en H.A.M. Manschot, 'Het problematische verlangen naar binding', in: G.A. van der Wal en F.C.L.M. Jacobs (ed.), *Vragen naar zin. Beschouwingen over*

- zingevoingsproblematiek (Baarn: Ambo, 1992), 104-137
- Dohmen, L.J., *Nietzsche over de menselijke natuur. Een uiteenzetting van zijn verborgen antropologie* (dissertatie; Kampen: Kok Agora, 1994)
- Dohmen, L.J., 'De onbegrijpelijke eigenheid van het postmoderne individu. Over de queeste van Harry Kunneman', *Rekenschap*, 43 (1996), 3 (september), 202-208
- Dresden, S., 'De biografie als valstrik', *Maatstaf*, 38 (1990), 9/10 (september/oktober), 46-52
- Duyndam, J., *Denken, passie en compassie. Tijdreizen naar gemeenschap* (dissertatie; Kampen: Kok Agora, 1997)
- Dworkin, R., *Taking rights seriously*. (London: Harvard University Press, 1977)
- Eide, A. (ed): *Economic, social and cultural rights*. (Dordrecht etc.: Nijhoff, 1995)
- Elders, F., *Over menselijke waardigheid On human dignity* (inaugurale rede; Utrecht: Universiteit voor Humanistiek, 1992)
- Elders, F. (ed.), *Humanism Toward the Third Millennium* (Amsterdam/Brussels: Forum 2001/VUB University Press, 1993)
- Elders, F., 'Humanisme tussen Oost en West', in: P.B. Cliteur en D.J. van Houten (ed.), *Humanisme. Theorie en praktijk* (Utrecht: De Tijdstroom, 1993), 81-98
- Elders, F. (ed.), *Humanism Toward the Third Millennium II* (Amsterdam/Brussels: Forum 2001/VUB University Press, 1996)
- Englehardt, H.T., *The foundations of bio-ethics*. (New York: Oxford University Press, 1986)
- Fischer, F. & Forrester, J. (eds): *The argumentative turn in policy analysis and planning*. (Londen: Duke University Press/University College Londen, 1993)
- Foucault: *De zorg voor zichzelf*. (Nijmegen: SUN, 1985) vert. van: *Le souci de soi* (198.)
- Francke, A.L. & R. Richardson (red.) *Evaluatie-onderzoek. Kansen voor een kwalitatieve benadering*. (Bussum: Coutinho, 1994)
- Gadamer, H.-G., *Die Aktualität des Schönen. Kunst als Spiel, Symbol und Fest* (Stuttgart: Reclam, 1977)
- Gay, P., 'The Party of Humanity', in: Ibidem, *The Party of Humanity. Studies in the French Enlightenment* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1964), 262-290
- Gerhard, A.H., *Vroomheid* (Amsterdam: D. Berreklouw, 1908)
- Giddens, A., *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. (Cambridge: Polity Press, 1991)
- Giustiniani, V.R., 'Homo, humanus and the meanings of humanism', *Journal of the History of Ideas*, 46 (1985), 2 (April-June), 167-195
- Goodin, R.E., *Reasons for welfare. The political theory of the welfare state*. (Princeton: Princeton University Press, 1988)
- Gronemeyer, M., *Das Leben als letzte Gelegenheit. Sicherheitsbedürfnisse und Zeitknappheit* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993)
- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. *Fourth generation evaluation*. (Newbury Park: Sage, 1989)
- Habermas, J., *Die neue Unübersichtlichkeit*. (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1985)
- Habermas, J., *Faktizität und Geltung*. (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1992)
- Habermas, J., *Die Einbeziehung des Anderen*, (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1997)
- Harrison, C. and P. Wood (ed.), *Art in Theory 1900-1990. An Anthology of Changing Ideas*

(Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1993)

Have, ten, H. *Een hippocratische erfenis: ethiek in de medische praktijk* (Lochem: De Tijdstroom, 1990)

Heijst, A. van: *Verlangen naar de val.*, (Kampen: Kok/Agora, 1992)

Hijmans, E.J.S., 'Invisible religion en levensbeschouwing', in: F. Eijkman (ed.), *Weer zin leren. Over levensbeschouwing en educatie* (Best: DAMON, 1992), 63-80

Hijmans, E.J.S., *Je moet er het beste van maken. Een empirisch onderzoek naar hedendaagse zingevingssystemen* (dissertatie; Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1994)

Honneth, A., *The Struggle for Recognition*, (Cambridge: Polity Press, 1995)

Hunter, K.M., *Doctor stories: the narrative structure of medical knowledge*. (Princeton NJ: Princeton University Press, 1991)

Hutcheon, P.D., *Leaving the Cave. Evolutionary Naturalism in Social-Scientific Thought* (Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 1996)

Irigaray, L., *Speculum de l'autre femme*. (Parijs: Les editions de Minuit, 1974)

Irigaray, L., *Ethique de la difference sexuelle*. (Parijs: Les editions de Minuit, 1985)

Irigaray, L., *Parler n'est jamais neutre*. (Parijs: Les editions de Minuit, 1985)

Jansz, U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (dissertatie; Amsterdam: Sara/Van Genneep, 1990)

Jonsen en Toulmin: *The abuse of casuistry, a history of moral reasoning* (Berkeley: UP of California, 1988)

Johnson, N., *The welfare state in transition. The theory and practice of welfare pluralism*. Brighthton: Wheatsheaf Books, 1987)

Klemke, E.D. (ed.), *The Meaning of Life* (New York etc.: Oxford University Press, 1981)

Kristeva, J., *New Maladies of the Soul*, (New York: Columbia University Press, 1995, vert. van *Les nouvelles maladies de l'âme*)

Kunneman, H., *De waarheidstrechter*, (Amsterdam/Meppel: Boom, 1986)

Kunneman, H., *Van theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1996)

Kunneman, H. & de Vries, H. (eds.): *Enlightenments. Encounters between Critical Theory and Contemporary French Thought*, (Kampen: Kok Pharos, 1993)

Kymlicka, W., *Contemporary Political Philosophy* (Oxford: Clarendon Press, 1990)

Lans, J. van der, 'Zingeving en levensbeschouwing. Een psychologische begripsverkenning', in: F. Eijkman (ed.), *Weer zin leren. Over levensbeschouwing en educatie* (Best: DAMON, 1992), 7-20

Lehning, P.B., *Beleid op niveau. Over de architectuur van overheidsinterventie*. (Amsterdam/Meppel: Boom, 1991)

Lewis, J. (ed): *Women's welfare, women's rights*. (Londen: Croom Helm, 1983)

Liotard, J-F., *La condition postmoderne*. (Parijs: Les éditions de Minuit, 1973)

Liotard, J-F., *Le differend*. (Parijs: Les éditions de Minuit, 1981)

Liotard, J-F., *Le postmoderne expliqués aux enfants*. (Parijs: Les éditions de Minuit, 1986)

- MacIntyre, A., *After virtue. A study in moral theory.* (Londen: Duckworth, 1981)
- Majone, G., *Evidence, argument and persuasion in the policy process.* (New Haven/Londen: Yale University Press, 1989)
- Man, H. de, *De psychologie van het socialisme*, vertaald door E.J. Brouwer (2e druk; Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1929)
- Mannheim, K., *Man and Society in an Age of Reconstruction. Studies in Modern Social Structure* (12e dr.; London and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1980, oorspr. 1940)
- Marshall, T.H., 'Citizenship and social class'. In: *Class, citizenship and social development.* (Londen/Chicago: CUP, 1977 (1949))
- Maso, I. & A. Smaling (red.) *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek.* (Amsterdam/Meppel: Boom) 13-29.
- Maso, I., P.A. Atkinson, S. Delamont & J.C. Verhoeven (eds.) *Openness in Research: The Tension between Self and Other.* (Assen: Van Gorcum, 1995)
- Maso, I., *De zin van het toeval* (Baarn: Ambo, 1997)
- Maso, I. & F. Wester (eds.), *The deliberate dialogue.* (Brussel: VUBPRESS, 1996)
- Maso, I., *Kwalitatief onderzoek.* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1987)
- Mead, G.H., *Mind, Self, and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, edited and with an introduction by C.W. Morris (19e dr.; Chicago and London: The University of Chicago Press, 1974, oorspr. 1934)
- Mense, C., R. Romberg & I. Pape, 'Humanismus, Humanität', in: J. Ritter (ed.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, III (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974), kolom 1217-1230
- Merleau-Ponty, M., *Phénoménologie de la perception* (Paris: Gallimard, 1945)
- Meyerson, G., *Rhetoric, reason and societ. Rationality as dialogue.* (Londen enz.: Sage, 1994)
- Midgley, M., *Evolution as a Religion. Strange Hopes and Stranger Fears* (London/New York: Methuen, 1985)
- Mooren, J.H.M., *Geestelijke verzorging en psychotherapie* (Baarn: Ambo, 1989)
- Nadas, P., *Het boek der herinneringen: roman* (Amsterdam: Van Genneep, 1993)
- Nauert, C.G., *Humanism and the Culture of Renaissance Europe* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1995)
- Noordenbos, O. en P. Spigt, *Atheïsme en vrijdenken in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1976; herdruk van dissertatie uit 1931 en artikelen uit de periode 1954-1957)
- Okin, S. Moller, 'Humanist Liberalism', in: N.L. Rosenblum (ed.), *Liberalism and the Moral Life* (Cambridge, Mass./London: Harvard University Press, 1989), 39-53, 256-260
- Pilger, *Inventaris van het archief van het Humanistisch Verbond 1946-1976* (Inventaris 75; Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1990)
- Popper, K.R., 'On the Status of Science and of Metaphysics' (1958), in: *Ibidem, Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge* (fifth edition, revised; London & New York: Routledge, 1989), 184-200
- Pos, H.J., 'Humanistische opvoeding', in: *Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopaedie*, samengesteld onder leiding van H.J. Pos e.a, deel I (Amsterdam: E.N.S.I.E., 1946), 558-560
- Praag, J.P. van, *Grondslagen van humanisme. Inleiding tot een humanistische levensdenkwereld* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1978)

- Quispel, G. (ed.), *De Hermetische Gnosis in de loop der eeuwen* (Baarn: Tirion, 1992)
- Rawls, J., *A Theory of Justice* (London/Oxford/New York: Oxford University Press, 1971)
- Rawls, J., *Political liberalism*. (New York: Columbia University Press, 1993)
- Raz, Joseph, *The Morality of Freedom* (Oxford: Clarendon Press, 1986)
- Reason, P. (ed.) *Participation in human inquiry*. (London: Sage, 1994)
- Ricoeur, P. *Oneself as Another*, (Chicago: University of Chicago Press, 1992) (vert.)
- Rijnvos, C.J., *Filosofie van tijd en ruimte. Ontwerp van een humane wijsbegeerte* (Utrecht: Lemma, 1996)
- Rorty, R., *Contingency, irony and solidarity*. (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1989)
- Ruse, M., *Evolutionary Naturalism. Selected Essays* (London etc.: Routledge, 1995)
- Sainsbury, D. (ed): *Gendering welfare states*. (Londen enz.: Sage, 1994)
- Sessions, G. (ed.): *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (Boston & London: Shambhala, 1995)
- Sevenhuysen, S., *Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek*. (Amsterdam/Meppel: Boom, 1996)
- Smaling, A., *Methodologische objectiviteit en kwalitatief onderzoek*. (Lisse: Swets & Zeitlinger, 1987)
- Smaling, A. & F. van Zuuren (red.) (1992) *De praktijk van kwalitatief onderzoek. Voorbeelden en reflecties*. (Amsterdam/Meppel: Boom, 1992)
- Smaling, A. & E.J.S. Hijmans (red.) *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing*. (Amsterdam/Meppel: Boom, 1997)
- Stoker, W., 'Drie posities in het gesprek over zingeving in de openbare sfeer', *Civis Mundi*, 35 (1996), nr. 1, 25-29
- Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam: Bert Bakker, 1992)
- Sudnow, D., *Ways of the Hand. The Organisation of Improvised Conduct* (London and Henley: Routledge and Kegan Paul, 1978)
- Taal, G., *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901* (dissertatie; Den Haag: Nijhoff, 1980)
- Taylor, C., *Sources of the self. The making of the modern identity*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1989)
- Taylor, C., *The ethics of authenticity*. Harvard University Press, Cambridge, 1992
- Thissen, S., 'Een wijsgerige beweging in Nederland en haar publieke rol (1850-1922)', *Krisis, tijdschrift voor filosofie*, nr. 60, september 1995, 22-39
- Toellner, R. (ed.), *Aufklärung und Humanismus* (Heidelberg: Lambert Schneider, 1980)
- Toulmin, S., *Cosmopolis. The hidden agenda for modern times*. (New York: Free Press, 1990)
- Tronto, J.C., *Moral boundaries. A political argument for an ethic of care*. (New York/Londen: Routledge, 1993)
- Unger, R.: *Passion. An essay on Personality*, (New York: Free Press, 1984)
- Valk, J.M.M. de, 'Maatschappelijke aspecten van de zinervaring', in: F. Haarsma e.a., *Zinervoaring in de hedendaagse cultuur* (Baarn: Ambo, 1982), 17-28

- Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (dissertatie; 's-Gravenhage: Sdu, 1992)
- Vogel, C.J. de, *Het humanisme en zijn historische achtergrond* (Assen: Van Gorcum, 1968)
- Vrijhof, P.H. en J.D.J. Waardenburg (ed.), *Official and Popular Religion. Analysis of a Theme for Religious Studies* (The Hague etc.: Mouton, 1979)
- Waal, F. de, *Good Natured. The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals* (Cambridge, Mass./London: Harvard University Press, 1996)
- Wal, G.A. van der, 'Moderniteit en zingeving: een problematische relatie', *Civis Mundi*, 35 (1996), nr. 1, 31-37
- Waldron, J., *Liberal rights*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1993)
- Wester, F. *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. (Bussum: Coutinho, 1995)
- Willigenburg, T. van, *Inside the ethical expert: problem solving in applied ethics*. (Kampen: Kok Pharos, 1991)
- Worldviews group, *Perspectives on the World: an interdisciplinary reflection* (Brussels: VUB University Press, 1995)
- Wuthnow, R., *The Consciousness Reformation* (Berkeley etc.: University of California Press, 1976)
- Yalom, I.D., *Existential Psychotherapy* (New York: Basic Books, 1980)

Bijlage 2 Personele inzet

Algemeen

	functie	deelprogramma	fte per jaar
<i>wetenschappelijke staf (hl/uhd/ud)</i>			6,2
dr C.C. van Baalen	ud	HZL , HZP	
dr D. Bakker	uhd	HZL	
drs A.W.J. Buitenweg	ud	HZP , HZL	
prof.dr H.L.M. Coenen	hl	HZL	
dr P.H.J.M. Derkx	uhd	HZL	
dr A.M.G. van Dijk	uhd	HZL , HZP	
dr J. Duyndam	ud	HZP , HZL	
prof. F. Elders	hl	HZL, (KOEHPT)	
prof.dr D.J. van Houten	hl	HZP , KOEHPT	
dr U. Jansz	ud	HZL	
dr A.A.M. Jorna	uhd	HZP	
prof.dr H.P. Kunneman	hl	HZP , KOEHPT	
prof.dr I. Maso	hl	KOEHPT	
prof.dr H.A.M. Manschot	hl	HZP	
dr C. Molenberg	ud	HZL	
drs J.H.M. Mooren	ud	HZL	
dr M.C.J. Prins	ud	HZP	
dr A. Smaling	uhd	KOEHPT	

<i>Gebruikte afkortingen:</i> hl hoogleraar uhd universitair hoofddocent ud universitair docent aio assistent in opleiding oio onderzoeker in opleiding pd postdoc bhl bijzonder hoogleraar to toegevoegd onderzoeker td toegevoegd docent fte full-time-equivalent (1 mensjaar= circa 1710 uur)			Algemeen (vervolg)functie onderdeel programmaft e per jaar
<i>overig wetenschappelijk personeel (aio/oio/pd/to/bhl)</i>			4,0
drs G.L. Binkhorst	aio	HZL	
drs S. van der Burg	aio	HZP	
dr M.D. de Costa	to	HZP	
dr L.J. Dohmen	pd	HZP, HZL (KOEHPT)	
drs T.M.L. van den Ende	aio	HZP	
drs M.C. Gelauff	to	HZP	
drs M. Gerrebrands	aio	KOEHPT	
dr M.J. Gunning	pd	HZP	
drs G.C. Jacobs	aio	HZP , KOEHPT	
prof.dr J. van Mens-Verhulst	bhl	HZP, KOEHPT	
prof.dr. A. Phoenix	bhl	HZP	
drs M. Schreurs	aio	HZL , HZP	
prof.dr T. de Vries	bhl	HZP	
<i>overige deelnemers (buiten formatie)</i>			
drs C. Bellemakers		HZP	
drs F. Brinkhuis		HZP	
drs J. Brobbel	td	HZP	
drs I. Brouwer	td	HZP, KOEHPT	
drs D. Bru	td	HZP	
drs M.A. Leentvaar-Braakman	to	KOEHPT	

Deelprogramma *Humanisme, Zingeving, Levensbeschouwing*

	functie	project	fte per jaar (wp)
<i>wetenschappelijke staf (hl/uhd/ud)</i>			2,9
dr C.C. van Baalen	ud	1,2	
dr D. Bakker	uhd	2	
drs A.W.J. Buitenweg	ud	1	
prof.dr H.L.M. Coenen	hl	1,2	
dr P.H.J.M. Derkx	uhd	1,2,3	
dr J. Duyndam	ud	2	
dr A.M.G. van Dijk	uhd	2,3	
prof. F. Elders	hl	3	
dr U. Jansz	ud	1	
dr C. Molenberg	ud	1	
drs J.H.M. Mooren	ud	2	
<i>overig wetenschappelijk personeel (aio/oio/pd/to/bhl)</i>			
drs G.L. Binkhorst	aio	1,2	
dr L.J. Dohmen	pd	1,2	
drs M. Schreurs	aio	2	

Gebruikte afkortingen:

hl	hoogleraar
uhd	universitair hoofddocent
ud	universitair docent
aio	assistent in opleiding
oio	onderzoeker in opleiding
pd	postdoc
bhl	bijzonder hoogleraar
to	toegevoegd onderzoeker
td	toegevoegd docent

fte full-time-equivalent (1 mensjaar= circa 1710 uur)

Deelprogramma Humanisering, Zorg en Postmoderniteit

	functie	project	fte per jaar (wp)
<i>wetenschappelijke staf (hl/uhd/ud)</i>			2,4
dr C.C. van Baalen	ud	3	
drs A.W.J. Buitenweg	ud	1,4	
dr A.M.G. van Dijk	uhd	3	
dr J. Duyndam	ud	1,2	
prof.dr D.J. van Houten	hl	1,3,4	
dr A.A.M. Jorna	uhd	3	
prof.dr H.P. Kunneman	hl	1,2,3	
prof.dr H.A.M. Manschot	hl	1	
dr M.C.J. Prins	ud	3	
<i>overig wetenschappelijk personeel (aio/oio/pd/to/bhl)</i>			
drs. S. van der Burg	aio	1	
dr M.D. de Costa	to	3	
dr L.J. Dohmen	pd	1,2	
drs T.M.L. van den Ende	aio	2	
drs M.C. Gelauff	to	1	
dr M.J. Gunning	to	4	
drs G.C. Jacobs	aio	1,3	
prof.dr J. van Mens-Verhulst	bhl	1,4	
prof.dr. A. Phoenix	bhl	1	
drs M. Schreurs	aio	2	
prof.dr T. de Vries	bhl	1	
<i>overige deelnemers (buiten formatie)</i>			
drs C. Bellemakers		4	
drs F. Brinkhuis		2	
drs J. Brobbel	td		
drs I. Brouwer	td		
drs D. Bru	td		

Deelprogramma Kwalitatief Onderzoek en Humanistiek; Praktisch en Theoretisch

	functie	project	fte per jaar (wp)
<i>wetenschappelijke staf (hl/uhd/ud)</i>			0,9
prof. F. Elders	hl	pm	
prof.dr D.J. van Houten	hl	1	
prof.dr H.P. Kunneman	hl	2	
prof.dr I. Maso	hl	1,2	
dr A. Smaling	uhd	1,2	
<i>overig wetenschappelijk personeel (aio/oio/pd/to/bhl)</i>			
dr L.J. Dohmen	pd	pm	
drs G.C. Jacobs	aio	1	
drs M. Gerrebrands	aio	2	
prof.dr J. van Mens-Verhulst	bhl	1	
<i>overige deelnemers (buiten formatie)</i>			
drs I. Brouwer	td	1	
drs M.A. Leentvaar-Braakman	to	1	

Gebruikte afkortingen:

hl	hoogleraar
uhd	universitair hoofddocent
ud	universitair docent
aio	assistent in opleiding
oio	onderzoeker in opleiding
pd	postdoc
bhl	bijzonder hoogleraar
to	toegevoegd onderzoeker
td	toegevoegd docent

fte full-time-equivalent (1 mensjaar= circa 1710 uur)

Bijlage 3 Adressen

Universiteit voor Humanistiek
Onderzoeksinstituut
Van Asch van Wijckskade 28
Postbus 797
3500 AT Utrecht
tel: 030-2390100
fax: 030-2390170

prof.dr H.P. Kunneman (directeur)
tel: 030-2390187
fax: 030-2390170
e-mail: H.Kunneman@uvh.nl

drs L.J. van der Spek (beleidsmedewerker)
tel: 030-2390178
fax: 030-2390170
e-mail: L.vanderSpek@uvh.nl

Deelprogramma HZL
dr P. Derkx (onderzoeksleider)
tel: 030-2390133
fax: 030-2340738
e-mail: P.Derkx@uvh.nl

drs G. Binkhorst (secretaris)
tel: 030-2390179
fax: 030-2390170
e-mail: G.Binkhorst@uvh.nl

Deelprogramma HZP
prof. dr D. van Houten (onderzoeksleider)
tel: 030-2390194
fax: 030-2390170
e-mail: D.vanHouten@uvh.nl

drs G. Jacobs (secretaris)
tel: 030-2390180
fax: 030-2390170
e-mail: G.Jacobs@uvh.nl

Deelprogramma KOEHPT
dr A. Smaling (onderzoeksleider)
tel: 030-2390188
fax: 030-2390170

e-mail: A.Smaling@uvh.nl